

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ імені Г. С. КОСТЮКА**

ТКАЧЕНКО ОЛЕКСАНДР АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 159.9.01

ПСИХОЛОГІЯ АКМЕОЛОГІЧНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

19.00.01 - загальна психологія, історія психології

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, м. Київ, факультет психології, кафедра психології розвитку

Науковий консультант доктор психологічних наук, професор
Власова Олена Іванівна,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, факультет психології,
кафедра психології розвитку,
завідувач

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Яковенко Сергій Іванович,
Київський інститут сучасної психології
та психотерапії,
перший проректор;

доктор психологічних наук, професор
Осьодло Василь Іллч,
Національний університет оборони України
імені Івана Черняхівського,
Гуманітарний інститут,
начальник;

доктор психологічних наук, професор
Рибалка Валентин Васильович,
Інститут педагогічної освіти та освіти
дорослих імені Івана Зязюна НАПН
України, відділ педагогічної психології і
психології праці,
головний науковий співробітник

Захист відбудеться “29” вересня 2021 р. об 11:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.453.01 в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01033, м. Київ, вул. Паньківська, 2

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України за адресою: 01033, м. Київ, вул. Паньківська, 2

Автореферат розісланий “27” серпня 2021 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. М. Третяк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Деструктивний вплив на процеси життєдіяльності людини пандемії та інших несприятливих життєвих умов, що розгортаються у світових масштабах, все глибше занурює сучасний світ у глобальну цивілізаційну кризу. В Україні цей вплив накладається на вже існуючі драматичні реалії, пов'язані з соціально-демократичними трансформаціями, спричиненими феноменом «майданів», анексією Криму та гібридною війною, яка триває на східних територіях країни. За таких умов пошук можливості продуктивного існування сучасної людини все частіше спрямовується на прагнення до усвідомлення способів конструювання та шляхів досягнення власного майбутнього як ідеалу розумності життя, і не лише власного, а країни і світу взагалі. Така позиція людини пов'язується автором з її психологічною установкою на постійний саморозвиток і розглядається як акмеорієнтація зрілої особистості в процесі її життєздійснення.

Проблема саморозвитку зрілої людини в різні вікові періоди хвилювала людство ще з давніх часів. Особливо яскраво це проявлялось в контексті розробки античної ідеї «пайдейї» як розвитку і окультурення людської душі та обґрунтуванні Аристотелем поняття «ентелехії» як її рушійної життєвої сили, християнської ідеї «богоподібності», філософських концепцій суспільного духовного виробництва, психологічних теорій самореалізації людини, «поток», життєвого призначення тощо. За сучасної доби такі спроби призвели до створення акмеологічної науки, спрямованої на дослідження психолого-педагогічних механізмів досягнення дорослою людиною вершин особистісного розвитку та культурного розвою. Але в динамічно мінливих умовах сьогодення актуальним є переосмислення та інтеграція таких спроб. У цьому контексті особливо гостро постає проблема розробки цілісної концепції акмеологічного розвитку особистості, заснованої на науковому розкритті психологічних механізмів, принципів, чинників та умов розвитку сучасної особистості в процесі опанування вищих життєвих цінностей.

Актуальність розробки такої концепції зумовлена спрямуванням сучасної психологічної науки і практики у виборі орієнтирів професійної діяльності на вищі загальнолюдські цінності та методологію постнекласичної наукової парадигми. На перший план виступає необхідність дослідження не лише психологічних механізмів досягнення особистістю як суб'єктом світобачення і організації життя стану зрілості шляхом конструювання життєвих смислів, а й способів успішної реалізації таких смислів задля її подальшого розвитку. Хоча рух наукової думки в цьому ключі підготовлений розвитком наукових теорій суб'єктності, смислу життя, вчинку, самоактуалізації, діяльності тощо, на їх основі сформовано поняттєвий апарат, що повертає сучасну психологію до усвідомлення свого предмету як «науки про душу», невід'ємної у своєму сутнісному становленні та розвитку від людського тіла та духу. Така методологічна установка, особливо яскраво представлена в працях з християнської антропології загальноновизнаного філософа М. Бердяєва, поки що не отримала належного осмислення та розвитку в життєвих і духовних вимірах

існування сучасної людини. В умовах сьогодення вона вимагає як переосмислення вже існуючих філософсько-психологічних категорій, так і розробки нових конструктів для опису «вершинних» психічних процесів становлення і розвитку духовної організації сучасної людини.

В теоретико-методологічному контексті вивчення вищих життєвих цінностей чинне дослідження автора формувалось на основі концепцій М.М. Бахтіна, М.О. Бердяєва, К. Войтили, Л.М. Гумільова, В. Джемса, І. Канта, Вл. Лосського, О.Ф. Лосєва, К. Маркса, Вл. С. Соловйова, С.Л. Франка, К.Г. Юнга та ін., світоглядного підґрунтя в руслі ідей академіків В.Г. Кременя, М.М. Моїсеєва, В.І. Осіпова, О.Д. Панова та ін., модерністських тенденцій системного підходу, започаткованого Л. фон Берталанфі, А. Богдановим, Р. Ешбі, Т. Парсонсом. Філософсько-психологічною основою праці здобувача стали науково-теоретичні й експериментальні традиції, закладені Г.І. Челпановим як фундатором психологічної науки світового масштабу, ідеї Київської філософсько - антропологічної школи, започаткованої П.В. Копніним та В.І. Шинкаруком й розвинені В.Г. Табачковським, С.Б. Кримським та ін., згодом продовжені у психологічних вчинкових концепціях В.А. Роменця, В.О. Татенка та ін., де певним підґрунтям стали традиції теорії діяльності, закладені С.Л. Виготським, С.Л. Рубінштейном, О.М. Леонтьєвим, Б.Г. Ананьєвим, О.О. Бодальовим і розвинені у їхніх психологічних школах.

Науково-теоретична і методологічна база роботи автора ґрунтувалась на психологічних теоріях суб'єктності С.Л. Рубінштейна, смислу життя В.Франкла, вчинку В.А. Роменця, самоактуалізації А. Маслоу. Значну роль зіграли теоретико - методологічні підходи гуманістичної, зокрема, екзистенційної психології та акмеології, представлені в працях Б.Г. Ананьєва, Г.О. Балла, О.Ф. Бондаренка, О.І. Власової, А.А. Деркача, В.В. Знакова, А. Ленгле, Д.О. Леонтьєва, В.О. Моляко, В.А. Петровського, В.В. Рибалки, В.Е. Чудновського, Ю.М. Швалба, а також в духовно-психологічних концепціях Б.С. Братуся, Т.О. Флоренської та ін. Також використовувались сучасні психоаналітичні ідеї К.Г. Юнга й В. Паулі, постнекласичні соціально-філософські ідеї І. Пригожина, методологічні підходи О.Г. Асмолова, О.Ф. Бондаренка, Ф.Ю. Василюка, О.І. Власової, В.П. Зінченка, В.В. Знакова, К. Левіна, Д.О. Леонтьєва, С.Д. Максименка, В.В. Рибалки, О.М. Ткаченка, В.О. Татенка, Т.М. Титаренко, А.В. Фурмана, Н.В. Чепелевої, Ю.М. Швалба, Г.П. Щедровицького та ін.

Ідея проведення чинного дослідження виникла на межі ХХ та ХХІ століть під впливом кризових суспільних процесів на українське суспільство в цілому і автора зокрема. Її змістовне напрацювання відбувалось в ході авторських науково-практичних розвідок з формування професійної надійності пілотів повітряних суден, професійної підготовки психологів, індивідуальної і групової практики психологічної допомоги безробітним, під час військової служби в умовах бойових дій та психологічного супроводу воїнів-захисників після їх демобілізації. Отриманий досвід дозволив автору усвідомити, що розвиток зрілої

особистості як суб'єкта організації власного життя здійснюється в логіці *генерування її вершинних досягнень* або так званого «акме» людини. Активність такої акмеорієнтованої особистості доцільно спрямована на життя-вчинок. Життєздійснення особистості у такий спосіб орієнтується на реалізацію людських екзистенціалів, які в ході соціалізації стають ціннісно-смысловими домінантами її індивідуального життя. По суті це – суспільно-культурні ідеали, які людина усвідомлено визначає як духовні орієнтири досягнення свого вищого призначення. Така позиція виражає основну суть буття людини у світі, яка у спробах «знайти себе» передусім соціалізується, творчо відтворюючи у просторі індивідуального психічного буття світ людської культури, приймає його цінності та ідеали і в такий спосіб стає автономним суб'єктом не лише матеріального виробництва, а й духовного розвитку.

Зазначене бачення розширює підґрунтя для подальших розвідок у сфері людинознавчої, психолого-педагогічної науки й відповідної практики на етапі трансформації українського суспільства з моменту отримання незалежності, який, на думку автора, ґрунтується на духовних ціннісно-смыслових засадах. Звідси констатуємо **проблему дослідження**, яка полягає у недостатній розробленості у психології наукового напрямку, орієнтованого на дослідження розвитку зрілої особистості як екзистенційного суб'єкта творення культури і власного життя, спрямованого на досягнення суспільного ідеалу людини. Це і зумовило вибір теми чинного дисертаційного дослідження *«Психологія акмеологічного розвитку особистості»*.

Зв'язок дисертації з науковими програмами, планами, темами. На завершальному етапі дисертацію виконано в межах наукового напрямку досліджень факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Розвиток цілісної особистості в контексті соціальних змін: соціальні, психологічні та педагогічні аспекти» (номер державної реєстрації 0114U003481) та в рамках комплексної науково-дослідної тематики кафедри психології розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Вікові особливості інформальної соціалізації особистості», реєстраційний номер 0116U006380, 2016-2019 рр. та «Чинники розвитку толерантності особистості на різних етапах соціалізації», реєстраційний номер 0119U100337, 2019-2022 рр. Тему дисертаційного дослідження затверджено (протокол № 6 від 21 січня 2016 р.), уточнено (протокол № 5 від 30 листопада 2018 р.) вченою радою факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, уточнено на розширеному засіданні лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (протокол № 4 від 15 червня 2020 р.) й узгоджено рішенням Міжвідомчої ради з координації досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології в Україні (протокол № 3 від 30 червня 2020 р.).

Об'єкт дослідження - феномен «акмеорієнтованої зрілої особистості» (подалі – АОЗО).

Предмет дослідження - психологічні механізми, принципи, чинники та умови розвитку АОЗО в процесі опанування вищих життєвих цінностей у напрямку її життєздійснення як життя-вчинку.

Мета дослідження: розробити концепцію акмеологічного розвитку особистості (психологічні механізми, принципи, чинники та умови розвитку в процесі опанування вищих життєвих цінностей).

Концепція дослідження інтегрує в собі такі теоретичні положення:

1. Акмеологічний розвиток особистості є процесом її життєздійснення, спрямованим на прагнення до досягнення довершеного (канонічного) стану акмеорієнтованої зрілості шляхом реалізації «справи життя» на основі смислового психологічного механізму, що системно розгортається як іманентний циклічно-висхідний процес смислотворення – вчинення – смислоосягнення одночасно за аксіологічним та акмеологічним векторами, в результаті чого продукуються ціннісно-сміслові новоутворення.

2. Акмеорієнтована зріла особистість (АОЗО) є інтегративно-цілісним утворенням людської психіки, що системно організоване на основі вищих життєвих цінностей (аксі-вектор розвитку) та прагнення до їх досягнення у саморозвитку як реалізації своєї «справи життя» (акме-вектор розвитку). Справа життя - практична цілісність суб'єктності (самоорганізації) життя особистості та її інтегральної здатності до вчинення задля соціального життєздійснення в динамічних умовах сучасного існування як саморозвитку.

3. В основі організації етапно-рівневої структури системи акмеологічного розвитку особистості знаходиться наростання масштабності та інтенсивності екзистенційних умов життя такої особи. Диференціація розвитку АОЗО здійснюється за фрактальним принципом, коли кожна наступна емпірична смислова конструкція життєздійснення особистості «породжується» відповідним попереднім накопиченням змістів як результату продуктивного осмислення людиною власного екзистенційного досвіду, що відповідає критерію її акмеорієнтування на шляху саморозвитку.

4. Смісловий психологічний механізм акмеологічного розвитку особистості функціонує як цілісна ціннісно-смілова акме/аксі-векторна структура, в якій аксі-вектор вказує на становлення зрілої особистості на змістовній основі вищих життєвих людських цінностей, акме-вектор вказує шлях реалізації особистістю прагнення до втілення таких цінностей у власній активності.

5. Основними психологічними чинниками акмеологічного розвитку є вчинкові дії особистості та практика осмислення нею екзистенційного досвіду з дотриманням відповідних зовнішніх та внутрішніх умов.

6. Смісловий психологічний механізм акмеологічного розвитку особистості забезпечує досягнення нею акмеорієнтованої зрілості за умови її життєздійснення на основі аксіологічного, акмеологічного, суб'єктно-вчинкового принципів та принципу акмесоціалізації, що спричинено вчинковими діями та практикою осмислення екзистенційного досвіду й розгортається за наявності екзистенційної (кризової) ситуації (зовнішньої умови) у «полі правди» (внутрішньої умови).

7. Практика психологічної підтримки ціннісно-сміислової домінанти розвитку АОЗО забезпечує конструювання психосоціальної технології акмеологічного розвитку особистості з її подальшою акмесоціалізацією як розбудову соціальних взаємостосунків на гуманістичних засадах.

Відповідно до вказаної мети та концепції дослідження визначено такі основні його **завдання**:

1) Визначити теоретико-методологічні засади дослідження акмеологічного розвитку особистості у напрямку її життєздійснення як життя-вчинку та обґрунтувати феномен «акмеорієнтованої зрілої особистості» (АОЗО) як об'єкт науково-психологічного дослідження.

2) Розробити методичні засади та здійснити емпіричне дослідження акмеологічного розвитку особистості.

3) Виокремити принципи та визначити емпіричні моделі розвитку АОЗО у відповідності з сенситивними періодами та умовами її життєздійснення.

4) Розробити зразки психологічного супроводу розвитку АОЗО, провести їхню апробацію в контексті конструювання відповідної психосоціальної технології.

5) Розробити концепцію акмеологічного розвитку особистості та обґрунтувати принципи, чинники й умови дослідження розвитку АОЗО.

Теоретико-методологічною основою дослідження є:

- філософська (К.Войтила, С.Лоргус, О.Ф.Лосєв, В.С. Соловйов, С.Л.Франк, С.Чурсанов), культурно-психологічна методологія (М.О.Бердяєв, Л.М.Гумільов, В.Джеймс, Ф.М.Достоевський, М.Ш.Магомед-Емінов, А.Маслоу, П.М'ясоїд, В.О.Пономаренко, С.Л.Рубінштейн, Л.М.Толстой) та психологічні концепції особистісного Ідеалу (Б.Г.Ананьєв, С.В.Балей, Г.О.Балл, Л.І.Божович, О.Ф.Бондаренко, О.І.Власова, О.Ф.Лазурський, П. В. Лушин, С. Д. Максименко, Е.О.Помиткін, В.А.Роменець, О.М.Ткаченко) в розумінні ідеальної особистості як вищої форми розвитку її зрілості;

- науково-теоретичні та експериментальні традиції пошуку причин розвитку особистості в ній самій, закладені Г.І.Челпановим, розвинені Л. С. Виготським у науковій концепції культурно-історичної психології, С.Д.Максименком в рамках розвою експериментально-генетичного методу вивчення розвитку цілісної особистості;

- вчинковий (В.А.Роменець) та суб'єктно-вчинковий (В.О.Татенко) підходи, згідно з якими вчинок - вузловий момент духовного розвитку особистості здійснюється як причинно-цільовий акт;

- психологічні концепції суб'єктності (О.Г. Асмолов, О.Ф.Бондаренко, О.М.Леонтьєв, В.А. Петровський, В.О.Татенко, В.Е.Чудновський);

- раціогуманістичний та інтегративно-особистісний підходи (Г.О.Балл) до розуміння людського буття у русі до вершин соціального і духовного самоздійснення;

- теорія діяльності, закладена С.Л. Рубінштейном, О.М. Леонтьєвим, Б.Г. Ананьєвим і розвинена у їхніх психологічних школах;

- теоретико-методологічні підходи гуманістичної, зокрема екзистенційної психології та акмеології, представлені в роботах Б.Г. Ананьєва, Г.О. Балла, О.О. Бодальова, О.Ф. Бондаренка, О.І. Власової, А.А. Деркача, В.В. Знакова, А. Ленгле, В.О. Моляко, Д.О.Леонтєва, В.А. Петровського, В.Е. Чудновського;

- духовно-психологічні концепції Б.С. Братуся, Т.О. Флоренської;

- постнекласичні методологічні підходи О.Г. Асмолова, Ф.Ю. Василюка, О.І. Власової, В.В. Знакова, Н.Ф. Калини, К. Левіна, О.М.Ткаченка, В.О.Татенка;

- системно-мислєдїяльнїсний підхід Г.П. Щєдровицького, розвинений в працях А.В.Фурмана в контексті професійного методологування;

- психологічні концепції зрілості особистості як вікового етапу та рівня соціалізованості (Л.Н. Коган, І.С. Кон, В.С. Мухіна, Г.С. Нікіфоров, А.О. Реан, С.Л. Рубінштейн, О.Ф. Рибалко, В.І. Слободчиков, Д.Й. Фельдштейн, В. Шевчук, П.М. Якобсон та ін.) та ознаки досягнень особистісного розвитку (К.О. Абульханова-Славська, А. Адлер, Б.Г. Ананьєв, Л.І. Анциферова, О.Г. Асмолов, Л.О. Головей, А. Маслоу, Р. Мей, О.Ф. Рибалко, В.І. Слободчиков, Г. Олпорт, Ф. Перлз, К. Роджерс, Е. Фромм, Е. Еріксон, К. Г. Юнг, П.М. Якобсон та ін.).

Методи дослідження. Для вирішення завдань чинного дослідження в роботі використано комплекс методів різного рівня:

- *теоретичні*: категоріально-типологічний та феноменологічний аналіз, теоретичний аналіз на основі системно-еволюційного принципу та принципу історичної реконструкції, аксіоматичний метод, теоретичне моделювання з позицій системного (структурно-функціонального) підходу, а також суб'єктного, вчинкового, раціогуманістичного та інтегративно-особистісного підходів до виявлення акмеологічних засад розвитку зрілої особистості;

- *емпіричні*: структурно-зрізова стратегія організації дослідження, методи опитування, тестування, розроблені автором суб'єктно-вчинкові методи «занурення», «спільного вчинку», герменевтичні процедури опрацювання текстів, опитувальники, створені для діагностики індивідуальних особливостей осіб, які опинились в критичних соціальних умовах, психологічні техніки «експертизи життєвого самовизначення», дослідження розвитку особистості на основі моделювання критичної ситуації в контексті професійної діяльності психолога, створені й апробовані в роботі з метою забезпечення виконання комплексних завдань дослідження (в тому числі в нестандартних небезпечних для життя умовах), насамперед опитувальник посттравматичного зростання ОПТР R. G. Tedeschi, L. G. Calhoun та проєктивна методика незакінчених речень Ж. Нюттена в адаптації М.Ш. Магомед - Емінова та ін., опис яких приведено далі по тексту;

- *математично-статистичні*: опрацювання емпіричних даних, зокрема кореляції за критеріями r Спірмена, r Пірсона, аналізу розбіжностей за t -критерієм Ст'юдента, кластерний та факторний аналізи з пакету статистичних програм SPSS 19,0 for Windows.

Емпірична база дослідження. Матеріали емпірико-практичних досліджень нагромаджені впродовж 1996-2019 р.р. В представлених дослідженнях брали участь 1221 осіб: 99 учнів спеціалізованого ліцею у віці ранньої юності; 492 осіб у віці юності, ранньої та середньої дорослості; 470 військовослужбовців - учасників бойових дій (далі - БД), 110 демобілізованих ветеранів АТО, курсантів-психологів, учасників БД та таких, які не брали участі у БД (чоловіків та жінок) Військового інституту ім. Т.Шевченка та цивільних студентів-психологів; 50 творчо орієнтованих осіб у віці пізньої дорослості.

Надійність та достовірність результатів забезпечується пріоритетністю емпіричних, практичних та експериментальних матеріалів, отриманих безпосередньо в реальних умовах життєздійснення; методологічним обґрунтуванням вихідних теоретичних позицій; використанням широкого спектру постнекласичних методів у тому числі і «занурення» у об'єкт дослідження; наявністю великої репрезентативної різноманітно представленої вибірки досліджуваних; поєднанням кількісного та якісного аналізу отриманих даних з використанням статистичних процедур; застосуванням взаємодоповнюючих методів дослідження, що відповідають цілі та завданню роботи; адекватним використанням методів математично-статистичної обробки даних.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що

Уперше:

створено концепцію акмеологічного розвитку особистості, в основу якої покладено ідею розкриття суті смислового психологічного механізму акмеологічного розвитку особистості; *обґрунтовано і пояснено* базові конструкти смислового психологічного механізму акмеологічного розвитку особистості, якими є феномен акмеорієнтованої зрілої особистості як ідеальний образ (мета) життєздійснення людини; принципи, якими теоретично обґрунтоване конструювання системи такого життєздійснення; його чинники та умови; *розроблено* концептуальну модель дослідження акмеологічного розвитку особистості, побудовану за акме/аксі-векторною структурою, в якій аксі-вектор вказує на становлення зрілої особистості на змістовній основі вищих життєвих людських цінностей, акме-вектор вказує шлях реалізації такою людиною прагнення до втілення цих цінностей у власній активності; *обґрунтовано і пояснено* принципи організації смислового психологічного механізму акмеологічного розвитку особистості, якими є аксіологічний, акмеологічний, суб'єктно-вчинковий та принцип акмесоціалізації; *виокремлено* чинники розвитку акмеорієнтованої зрілої особистості, як-то вчинкові дії та практика осмислення екзистенційного досвіду; *визначено* екзистенційні (кризові) ситуації та «поле правди» як умови розвитку акмеорієнтованої зрілої особистості, що дозволяють визначити відповідний напрям наукових досліджень психології дорослої людини в контексті її життєздійснення як життя-вчинку; *обґрунтовано* інтеграцію на основі принципів акмеологічного розвитку особистості її вчинкових дій та практики осмислення відповідного екзистенційного досвіду переживання екзистенційних (кризових) ситуацій у полі правди як показника

довершеності (канонічної) моделі функціонування акмеорієнтованої зрілої особистості як суб'єкта постійного саморозвитку протягом усього життя.

Дістали подальший розвиток:

вчинковий та суб'єктно-вчинковий підходи, зокрема у обґрунтуванні вчинкового психологічного механізму як основної рухомої сили життєздійснення людини в напрямку прагнення до досягнення ідеалу у власному розвитку; аксіологічний підхід до вивчення процесу розвитку особистості, зокрема в поясненні об'єктивації прагнення акмеорієнтованої зрілої особистості до реалізації у власному житті людських цінностей як власних ідеалів; акмеологічний підхід до вивчення процесу розвитку особистості у розумінні життєздійснення акмеорієнтованої зрілої особистості як життя-вчинку шляхом реалізації справи життя; нові психологічні моделі розвитку особистості.

Поглиблено уявлення про розвиток особистості після досягнення стану зрілості в розумінні її життєздійснення як життя-вчинку та акмесоціалізації дорослої людини на основі актуалізації цінносно-сислової домінанти її особистісної активності.

Теоретична значущість дослідження полягає у тому, що *здійснено* теоретико-методологічний аналіз психологічних основ акмеологічного розвитку особистості - процесу її життєздійснення як життя-вчинку; *розроблено* термінологічний тезаурус концепції акмеологічного розвитку особистості, зокрема, акмеорієнтована зріла особистість *визначена* як інтегративно-цілісне утворення людської психіки, що системно організоване на основі вищих життєвих цінностей та прагнення до саморозвитку як реалізації своєї «справи життя»; справу життя *трактовано* як практичну цілісність суб'єктності (самоорганізації) життя людини і її інтегральної здатності до вчинення задля соціального життєздійснення як життя-вчинку в динамічних умовах наукового дослідження сучасного існування та саморозвитку; *емпірично виокремлено і теоретично пояснено* смисловий психологічний механізм акмеологічного розвитку особистості, що реалізується в триєдності процесів смислотворення, здійснюваного за аксіологічним і акмеологічним принципами; вчинення, здійснюваного за суб'єктно-вчинковим принципом; та смислоосягнення, здійснюваного за принципом акмесоціалізації; *виявлено* емпіричні моделі диференціації розвитку АОЗО в онтогенезі за такими типами: упродовж всього актуального життя як індивідуального прагнення до досягнення власного ідеалу – за *глобально - життєвим* типом; в межах глобального (визначального) для людини чи суспільства актуального локального життєвого періоду – за *глокально - життєвим* типом; в ході розвою суспільних кризових умов з ознаками прагнення людини до вершинного розвитку як члена певної соціальної групи - за *соціально - суб'єктним* типом; в ході навчальної екзистенційної (кризової) ситуації, що визначає здатність людини до вчинку саморозвитку в контексті її майбутньої професійної діяльності – за *навчально- контекстним* типом; *теоретично показано*, що застосування моделей диференціації розвитку АОЗО в онтогенезі дозволяє оцінювати особливості переживання суб'єктом «масштабності» власної екзистенції функціонування смислового психологічного

механізму акмеологічного розвитку; *теоретично проаналізовано* досвід апробації зразків авторської практики психологічної підтримки ціннісно-сислової домінанти розвитку АОЗО, зокрема в небезпечних умовах бойових дій антитерористичної операції і після повернення воїнів додому, на основі чого *виявлено* можливість конструювання відповідної психосоціальної технології акмеологічного розвитку особистості з подальшою акмесоціалізацією у процесах розбудови соціальних взаємостосунків на гуманістичних засадах.

Також *доповнено і поглиблено* наукові уявлення про психологічні закономірності саморозвитку та психологічні механізми розвитку зрілої особистості, досягнення нею стану «акме».

Практична значущість дослідження полягає у тому, що воно *здійснено* безпосередньо в процесі актуального реального життя людини в контексті потреб розроблених методик і процедур акмеологічного розвитку особистості («Експертиза життєвого самовизначення», «Тренінг професійної майстерності психологів-консультантів», «Процедура семантико-сислового аналізу»), а також інших технік і прийомів психологічної практики в небезпечних умовах; *розроблено і апробовано* операціональну модель для виявлення та опису особливостей, принципів, чинників та умов акмеологічного розвитку особистості; *показано* переваги використання авторських зразків психологічної практики акмеологічного розвитку особистості у індивідуальній та груповій психологічній роботі до, під час та після бойових дій і повернення додому воїнів-захисників та членів їхніх сімей; *обґрунтовано* роль розробленої автором психологічної практики акмеологічного розвитку особистості в досягненні особистістю канонічного рівня цього процесу; *констатовано* ефективність її застосування в процесі сучасної психологічної підготовки при викладанні у вищих закладах освіти професійно-орієнтованих навчальних дисциплін, зокрема таких як «Кризова психологія», «Тренінг професійної майстерності психолога-консультанта», «Експериментальна психологія», для забезпечення яких *розроблено та видано* спеціальні навчальні посібники, а також при викладанні таких навчальних курсів як «Психодіагностика», «Практикум з загальної психології», спецкурсу «Психологія самовизначення особистості» тощо.

Теоретичні положення та експериментальні результати дослідження можуть бути використані при конструюванні відповідної психосоціальної технології акмеологічного розвитку особистості у контексті її життєздійснення як життя-вчинку психологами закладів освіти, у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців-психологів, соціальних працівників, соціальних педагогів у системі вищої школи, у практиці ресоціалізації та реабілітації клієнтів соціальних служб системи освіти та психологічних центрів.

Особистий внесок здобувача. Дослідження виконано повністю самостійно. Всі емпіричні, експериментальні та практичні результати отримані на основі загальновідомих та авторських методик, опублікованих в окремих посібниках, монографіях та статтях, а також власного емпіричного і практичного досвіду, пов'язаного з метою і завданнями дослідження.

Впровадження результатів дослідження. Результати та ідеї дисертаційного дослідження впроваджено в освітній процес Центрально-українського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (довідка № 215-н від 05. 11. 2019 р.), Кропивницького інституту Університету сучасних знань (довідка № 53/1 від 01. 07.2020 р. та довідка від 05. 11. 2019 р.), Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка (довідка від 08. 07. 2020 р.), Українського фізико-математичного ліцею Київського національного університету імені Тараса Шевченка (довідка № 43 від 03. 07. 2020 р.), в/ч А4472 (довідка № 572 від 06. 11. 2019 р.).

Апробація матеріалів дисертації. Різні аспекти і частини дисертаційного дослідження були представлені автором у вигляді доповідей, майстер-класів та презентацій на *конгресах*: Міжнародний конгрес «Соціальна психологія ХХІ століття» (Ярославль, 2002); Перший всеукраїнський конгрес психологів (Київ, 2005); Міжнародний конгрес «Українська освіта в світовому просторі» (Київ, 2006); II Всеукраїнський психологічний конгрес (Київ, 2010); *симпозіумах*: II, III, IV, V Севастопольський міжнародний науково-практичний симпозіум «Особистість у просторі культури» (Севастополь, 2010, 2011, 2012, 2013); VIII, IX, X, XVII, XVIII, XIX, XX симпозіуми «Психологічні аспекти смислу життя і акме» (Москва, 2002, 2003, 2004, 2012, 2013, 2014, 2015); *міжнародних конференціях*: Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми професійного і духовного самовизначення випускників ВНЗ в сучасних умовах» (Кіровоград, 2000); Міжнародна наукова конференція «Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології» (Київ, 2001); Міжнародна конференція «Психологія спілкування: соціокультурний аналіз» (Ростов-на-Дону, 2003); Міжнародна науково-практична конференція «Недержавна вища освіта в європейському освітньому просторі» (Кіровоград, 2005); Міжнародні конференції «Святоотецька психологія і виховання людини» (Москва, 2009); VII Міжнародна науково - практична конференція «Проблеми емпіричних досліджень у психології» (Київ, 2013); XI Міжнародна науково-практична конференція з організаційної та економічної психології «Психологія посттравматичного оновлення» (Київ, 2016); Українсько-польська міжнародна наукова конференція «Класичний університет у контексті викликів епохи (Classic University in the Context of Challenges of the Epoch) Київ, 2017; V Міжнародна науково-практична конференція «Соціалізація і ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства» (Київ, 2016); XII, XIII, XIV, XV міжнародні науково-практичні конференції «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та практичні проблеми» (Київ, 2017, 2018, 2019, 2020); II Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні стратегії педагогічної освіти в контексті розбудови суспільства сталого розвитку та євроінтеграції» (Київ, 2019); також 12-ти *всеукраїнських конференціях*, 4-х *методологічних семінарах* та 4-х *круглих столах*. Матеріали дисертації неодноразово обговорювалися на кафедрі психології розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка, в лабораторії методології і теорії психології Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України (Київ), в

лабораторії проблем людського чинника Державної льотної академії України (Кропивницький), а також на вчених радах і науково-методичних семінарах Кропивницького інституту Університету сучасних знань (Київ - Кропивницький).

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук на тему «Організаційно - дидактичні основи спеціальної теоретичної підготовки курсантів-пілотів льотних училищ цивільної авіації» (спеціальність 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки) захищена у 1988 році. Матеріали та результати кандидатської дисертації в тексті докторської не використовувалися.

Публікації. Результати дослідження відображені в 59 наукових публікаціях, з них: 3 монографії (друга монографія вийшла двома виданнями), 3 навчальні посібники, 25 статей у наукових фахових виданнях, включених до переліку, затвердженого МОН України (6 з яких входять до міжнародних наукометричних баз), 5 статей в зарубіжних наукових періодичних виданнях, 23 статті та тези у збірниках матеріалів конференцій та інших виданнях.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, додатків, а також списку використаних джерел, що налічує 475 найменувань, із них 33 – іноземними мовами. Загальний обсяг дисертації становить 467 сторінок. Основний обсяг складає 289 сторінок. Робота містить 50 таблиць (на 26 сторінках), 29 рисунків (на 20 сторінках) та 19 додатків (на 93 сторінках).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми дослідження та висвітлено сучасний стан її вивчення, визначено об'єкт, предмет та мету, сформульовано концепцію та основні завдання, розкрито теоретико-методологічні засади, описано методи, емпіричну базу дослідження, висвітлено наукову новизну, теоретичну та практичну значущість дослідження, вказано форми апробації результатів, основні публікації автора, описано структуру дисертаційної роботи.

У **першому розділі «Теоретико-методологічні засади дослідження акмеологічного розвитку особистості»** на основі філософсько-психологічного аналізу, концентрованого на світоглядно-антропологічному підході Київської філософської школи Копніна-Шинкарука (КФШ) визначено теоретико-методологічні засади дослідження акмеологічного розвитку особистості у напрямку її життєздійснення як життя-вчинку та обґрунтовано феномен «акмеорієнтованої зрілої особистості» (АОЗО) як об'єкт науково-психологічного дослідження.

У результаті виокремлено аксіологічний та акмеологічний напрями дослідження. *Аксіологічний* напрям визначає об'єктивацію прагнення *акмеорієнтованою зрілою особистістю* до реалізації у своєму житті людських цінностей як власних ідеалів. *Акмеологічний* напрям визначає підтвердження життєздійснення такою особистістю як життя-вчинку шляхом реалізації справи життя (здійснення «смислу власного буття» відповідно до цінностей людського життя). Результати такого аналізу представлено на *рисунку 1*.

Рис. 1. Філософсько-психологічний аналіз саморозвитку людини в її прагненні до досягнення «акме»

На основі аналізу культурно-психологічних концепцій особистості, сконцентрованих на переосмисленні методологічних положень С.Л. Рубінштейна стосовно суті категорії способу життя людини, виокремлено *аксі-вектор* (аксіологічний вектор) її розвитку, що градуований як: «дореклексивний», «рефлексивний» та «духовний» ціннісно-смислові рівні її особистісного зростання. *Дореклексивний* рівень (Др) описує життєвий стан людини як соціального індивіда, що існує «усередині» життя, та завдяки життєвим викликам і досвіду різноманітних взаємодій з іншими людьми відкриває для себе необхідність підтримання відповідних продуктивних моральних настанов (протилежним є її моральна деградація). *Рефлексивний* рівень (Рф) пов'язаний з появою у людини рефлексії діяльності та вчинків своїх і чужих, необхідних для цілісного усвідомлення себе як суб'єкта життєздійснення у контексті життя-вчинку. *Духовний* (Дх) передбачає вищий рівень розвитку особистості, яка не лише приймає соціальний світ, а й займає в ньому активну позицію творення духовного продукту, що збагачує як її саму, так і наповнює суспільство відповідним соціокультурним змістом. Обґрунтовано, що саме на цьому рівні особистість найбільше переживає власне «акме», що надалі уможлиблює її «вершинний» розвиток.

На основі аналізу дії «вчинкового механізму» самоактуалізації та самореалізації особистості в контексті розуміння В.А. Роменцем «великої логіки вчинку» та його втілення у «справі життя» людини, обґрунтовано доцільність виокремлення *акме-вектору* (акмеологічного вектору) життєздійснення людини, орієнтованого на її *вчинкову* активність. У ньому втілено рушійну силу прагнення людини до досягнення соціальних ідеалів як власних екзистенціалів (С.Б. Кримський). Градування цього вектора мислиться як розгортання в часі людського життя-вчинку за такими етапами: *акмеорієнтування* (Ао) – формування готовності до розвитку; *акмування* (Ак) – вчинення, що забезпечує «влучання» акмеорієнтованої людини в сенситивну для розвитку (критичну) ситуацію життя, «утримання» в ній її «ідентифікацію» напрямку подальшого розвитку; *сміслові новоутворення* (Ну) – осягнення (конструювання) індивідуальних життєвих смислів як духовного продукту, що з'являється в результаті здійснення (як об'єктивація створених смислів) нових практик.

Відтак, об'єктом наукового дослідження визначено *акмеорієнтовану зрілу особистість* як *інтегративне системно структуроване утворення психіки людини, активність якої розгортається в просторі аксі-вектору вищих людських цінностей та акме-вектору здійснення її екзистенційного прагнення «належного» життя (як втілення таких цінностей в індивідуальному житті), що окреслює контури реалізації її особистого «сміслу буття» у «справі життя».*

Теоретично обґрунтовано також домінуючий особистісно-професійний контекст її творчого (вершинного) самоздійснення людини - *справу життя*, - в межах якого відбуваються акти самоактуалізації та самореалізації особистості. *Справу життя* визначено як *практичну цілісність суб'єктності (самоорганізації) зрілої особистості та її інтегральної спроможності вчинення (активності, орієнтованої на благо інших) задля соціального життєздійснення та саморозвитку.*

У другому розділі *«Методичні засади та організація емпіричного дослідження акмеологічного розвитку особистості»* розроблено методичні засади та операціональну модель емпіричного дослідження акмеологічного розвитку особистості у відповідності з сенситивними періодами та *смісложиттєвою динамікою* її життєздійснення. Таке емпіричне дослідження передбачало комплексне використання різних методичних інструментів, органічно поєднаних на філософському, загальнонауковому, конкретно-науковому і практичному рівнях.

Цілісно дослідження розгорталось в динамічних контекстах українських суспільних умов упродовж 1996-2019 рр. Його центральним процесом став аналіз подій життєвого шляху пересічних і непересічних осіб, фактів саморозвитку таких людей на основі психологічних теорій розвитку. Важливу роль в ході дослідження відіграв і досвід життєвих змін та саморозвитку автора.

Виходячи з ідеї про існування певних сенситивних періодів виникнення і активного становлення психологічних механізмів смісложиттєвої динаміки дорослої людини, орієнтованої на саморозвиток, нами обґрунтовано суть

смыслового психологічного механізму акмеологічного розвитку особистості в триєдності процесів смислотворення, здійснюваного за аксіологічним і акмеологічним принципами; вчинення, здійснюваного за суб'єктно-вчинковим принципом; та смыслоосягнення, здійснюваного за принципом акмесоціалізації.

Так, періоди юності, ранньої та середньої дорослості осмислюються як підготовка особистості до акмеологічного розвитку у спосіб творення власних життєвих смислів або *смислотворення*. У кризових умовах війни і миру фокус дослідження доцільно зосереджувати на екзистенції в життя створених особистісних смислів його дорослих учасників у спосіб їхнього *вчинення*. В період пізньої дорослості, як часу мудрості для творчо активних респондентів, саме від них очікується продукування нових (інтегральних) смислів як модусів культури у спосіб їхнього *смыслоосягнення*.

Смысловий психологічний механізм акмеологічного розвитку особистості визначений нами як своєрідна смысложиттєва динаміка людини, здатної до саморозвитку на основі усвідомленої вчинкової активності. Таке дослідження передбачало: надання пріоритету практичному супроводу розвитку особистості з осмисленням отриманих емпіричних матеріалів та відповідним теоретичним обґрунтуванням; виділення у дослідженні поряд з практичною складовою відповідної емпіричної з оперативною статистичною обробкою і представленням отриманих результатів; необхідність досліднику виступати як суб'єктом, так і об'єктом дослідження, одночасно виконуючи функції самозмінювання, своєрідного «зонду», «зануреного» в предмет дослідження, і відстороненого спостерігача, який осмислює отриману інформацію; базову орієнтацію на індивідуального суб'єкта (акмеорієнтовану особистість) з врахуванням особливостей його соціалізації; отримання основних емпіричних та практичних результатів завдяки використанню герменевтичних методів, формульованого експерименту, де відповідно до поставлених завдань широко використовувались методики, процедури і прийоми, розроблені автором й описані далі по тексту автореферату.

У розробленій нами операціональній моделі дослідження визначено такі *критерії* оцінки акмеологічного розвитку особистості як цілісні «одиниці», релевантні її вчиненню. Критерій *акмеорієнтування* характеризує готовність особистості до акмеологічного розвитку. Критерій *акмування* характеризує здатність людини до *вчинення* під впливом кризової ситуації (для професійного психолога це артикулювалось як виокремлення та опанування інтегративною компетенцією «акмепсихолога»). Критерій *новоутворення* характеризує наявність у респондентів нових смислів суспільно-духовного змісту як фактологічного підтвердження акта акмеологічного розвитку особистості.

Для проведення *емпіричного* дослідження використовувався *стандартизований психодіагностичний інструментарій*: методика експрес-оцінки морально-психологічного стану (МПС) згідно «Інструкції про порядок оцінки морально-психологічного стану особового складу в Міністерстві оборони України та Збройних силах України»; тест-опитувальник на стресостійкість, розроблений у Медичному центрі Бостонського університету (США);

опитувальник посттравматичного зростання (ОПТР) R. G. Tedeschi, L. G. Calhoun та проективна методика незакінчених речень Ж. Нюттена в адаптації М.Ш. Магомеда-Емінова (модифікований варіант), а також САМОАЛ – опитувальник діагностики самоактуалізації особистості в модифікації Н.Ф. Каліної; опитувальник О. Ліпмана в адаптації І. Н. Шпільрейна діагностики професійно-важливих якостей (ПВЯ); опитувальник діагностики агресивності Басса-Дарки в адаптації С.Н. Енікопова, А.К. Осницького.

Основні результати були отримані завдяки таким *методикам і процедурам, розробленим автором*.

Наратив у вигляді «звіту-одкровення» (прийом герменевтичного методу), який передбачає максимально відвертий і правдивий опис респондентом перебігу подій, вражень, думок тощо в ході вчинкового життєздійснення. Застосовувався після проведення психологічних консультацій і тренінгів зі студентами-психологами, які переживали проблеми власного професійного і особистісного самовизначення, створення навчальної кризової ситуації «клієнт з вулиці» в ході професійної підготовки, а також після ситуації «першого бою» (обстріли, бойові зіткнення, спецзавдання тощо) в ході бойових дій АТО, що забезпечувало накопичення наративних матеріалів.

Діагностична процедура «експертиза життєвого самовизначення» (ЕЖСд) – розроблена автором для виявлення ціннісно-сміслових характеристик досліджуваних в ході групових консультацій як «психологічних зустрічей самовизначення» з мешканцями м. Кіровограда (Кропивницького), учасниками майстер-класів та студентами-психологами в ході професійної підготовки (всього 399 осіб). Передбачалась процедура, яка дозволяє фіксувати життєве самовизначення учасника на зазначених дорефлексивному Др, рефлексивному Рф (Рф1 та Рф2) та духовному Дх ціннісно-сміслових рівнях.

Метод експериментальної критичної ситуації, розроблений автором для навчального тренінгу-спецкурсу з психологічного консультування за програмою підготовки психологів-спеціалістів, передбачав виконання учасниками завдання «клієнт з вулиці». Суть завдання: безпосередньо на вулиці треба залучити до співпраці незнайому особу, яка б погодилась на психологічну консультацію, і надати їй таку послугу в контексті професійної діяльності психолога-консультанта при супервізії тренера-викладача. Проведено 5 таких тренінгів-спецкурсів, залучено 93 студенти (32 денної і 61 заочної форм навчання).

Наратив у вигляді «інтерв'ю-одкровення» – прийом герменевтичного методу, який використовувався автором в ході вільного інтерв'ювання творчо орієнтованих осіб віку пізньої дорослості за спеціальним завданням дослідника і передбачав відвертий опис респондентом реалізації «справи життя».

Контент-аналіз – оцінка смислових інтенцій особистості та характеру відповідних переживань на основі *наративів* у вигляді «інтерв'ю-одкровення» творчо-орієнтованих зрілих осіб, аналізу аудіозаписів та інших матеріалів за такими критеріальними смисловими характеристиками, що відповідали сутнісному змісту аналізованого матеріалу: «правдивість», «кризовість», «ситуаційність», «вчинковість», а також диференціації за ціннісно- смисловими

рівнями та етапами їхнього досягнення, що визначало розгортання етапно/рівневої структури системи акмеологічного розвитку особистості.

Анкета УБД – використовувалась для виявлення динаміки соціально-психологічних характеристик особистості військового - учасника бойових дій та його ставлення до подій антитерористичної операції (АТО).

Процедура семантико - смислового аналізу (ПССА) – забезпечувала визначення аксіологічних смислів життєздійснення досліджуваного і включала: семантичний аналіз текстів на основі комп'ютерної програми для розподілу слів змісту наративів досліджуваного з визначенням «загального семантичного ядра» та «специфічного семантичного ядра», кореляційний аналіз за критеріями Спірмена (ρ) та Пірсона (r) і порівняльний за спеціальним критерієм «збігу» (С) однакових слів порівнюваних семантичних масивів, а також смисловий аналіз з визначенням «загального концентрованого смислу» й «специфічного концентрованого смислу».

Вибірка дослідження. Визначення дослідницької вибірки здійснювалось на основі теорії малих непараметричних вибірок у двоступеневий спосіб. Спочатку визначалась параметрична «велика» вибірка, яка була репрезентативна генеральній сукупності (дорослі мешканці України, мобілізовані військові ЗСУ). Потім з неї виділялась непараметрична «мала» (середня за обсягом) вибірка. Її представники суттєво відрізнялись від пересічних тим, що проявляли ознаки акмеологічного розвитку власної особистості. Завдяки цьому емпірично вирішувались завдання дослідження, до якого назагал було залучено 1221 особу, з яких «мала» вибірка склала 482 особи.

Валідність та достовірність результатів забезпечувалась пріоритетністю емпіричних та практичних матеріалів, отриманих в контексті реальних життєвих умов в обґрунтуванні вихідних теоретичних і методологічних позицій; використанням широкого спектру постнекласичних методів; наявністю як «великої» репрезентативної параметричної, так і «малої» непараметричної вибірок досліджуваних різного вікового та соціального статусу; адекватним використанням методів математично-статистичної обробки даних; поєднанням кількісного та якісного аналізу отриманих даних з використанням сучасних статистичних процедур та комп'ютерних програм; застосуванням взаємодоповнюючих методів відповідно цілі та завданням дослідження.

Дослідження в періоди юності, ранньої та середньої дорослості, що розумілось як *смилотворення*, організовано за двома напрямками. Перший напрям здійснювався за допомогою діагностичного варіанту процедури «експертиза життєвого самовизначення» з метою виявлення специфіки ціннісно-смилової структури системи акмеологічного розвитку особистості. Тут «велика» вибірка складала 399 осіб, з якої було виокремлено «малу» вибірку (119 осіб), орієнтованих на саморозвиток. Другий напрям здійснювався завдяки пролонгованому дослідженню автора, яке проводилось: 1) на основі наступної «малої» вибірки з 35-ти акмеорієнтованих осіб в ході надання їм психологічної допомоги (назагал 1268 індивідуальних консультацій та 170 тренінгів), спрямованої на самореалізацію; 2) при викладанні тренінгу-спецкурсу із

застосуванням експериментальної ситуації «клієнт з вулиці», де «велика» вибірка складала 93, а «мала» – 60 осіб, застосовувався як стандартизований психодіагностичний інструментарій, так і представлені вище «звіти-одкровення» та ПССА, розроблені автором.

Дослідження автора в кризових умовах, включаючи бойові дії війни та демобілізацію й повернення додому військових-захисників, розумілось як *вчинення*. Воно охоплювало здебільшого сенситивні періоди ранньої та середньої дорослості і розгорталось за етапами: «0» – пункт постійної дислокації (ППД) в умовах «материкової» України; «1» – оперативний тил у зоні бойових дій (БД); «2» – активне ведення БД безпосередньо на лінії зіткнення («2а» – після повернення з лінії зіткнення в оперативний тил зони БД); «3» - після повернення у мирні умови.

В умовах війни (етапи «0» - «2») дослідження проводилось в ході військової служби автора як військового психолога у 2014-2015 рр. на основі «великої» (426 осіб) та «малої» (44 особи) вибірок військових – учасників АТО, до якої входили: військовослужбовці, які знаходились в ППД та в оперативному тилу зони БД перед виходом на лінію зіткнення та такі які знаходились безпосередньо на лінії зіткнення і брали активну участь у БД. Застосовувався пакет стандартизованого і розробленого автором інструментарію, який згідно умов, що передбачали виникнення небезпечних для життя ситуацій, включав анкету УБД, ОПТР, методики незакінчених речень та МПС, тест стресостійкості. Після демобілізації автора на етапі «3» (2016-2019 рр.) дві останні методики не використовувались в дослідженні на основі наступної «малої» вибірка (209 осіб), до якої входили: демобілізовані ветерани АТО, курсанти-психологи Військового інституту КНУ імені Тараса Шевченка - учасники БД і такі, які не брали участі у БД (чоловіки та жінки), цивільні студенти-психологи, учні лицею КНУ імені Тараса Шевченка.

Дослідження з метою виявлення продукування нових смислів (2012-2014рр.), що розумілось як *смыслоосагнення* (період пізньої дорослості) охоплювало зрілих творчо активних осіб, орієнтованих на здійснення «справи життя» як реалізації взірцевої життєвої практики.

Відповідна вибірка дослідження визначалась як «мала» і включала 50 осіб (відомих діячів світової і національної науки, культури й мистецтва, а також індивідуальностей, які прагнуть до самореалізації). Акцент робився на особистісних чинниках життєпису, які відповідали критеріям відвертості комунікації та творчої активності її учасників. Окрім даних інтерв'ювання, для видатних історичних осіб також використовувалися автобіографічні тексти, щоденники, листи, спогади тощо. У дослідженні проведено 25 «інтерв'ю – одкровень» автора з аналізом аудіо записів з акцентом на обставинах переживання творчої активності таких людей. Отримані матеріали опрацьовувались на основі контент-аналізу, представленого вище.

У третьому розділі «Результати емпіричного дослідження акмеологічного розвитку особистості» в ході осмислення отриманого дослідницького матеріалу визначались *принципи* розвитку АОЗО як вихідні

засади формування зазначеного вище *сміслового психологічного механізму*, а також *емпіричні моделі акмеологічного розвитку особистості*. Передбачалося, що *сміслотворення АОЗО здійснювалось за аксіологічним і акмеологічним принципами; вчинення – за суб'єктно-вчинковим принципом; смислоосягнення – за принципом акмесоціалізації*.

Аксіологічний принцип виявлявся на основі статистичного аналізу результатів проведення ЕЖСд, який представлено в *таблиці 1*.

Таблиця 1

Аналіз рівневої структури акмеологічного розвитку особистості за результатами проходження ЕЖСд

Вибірки \ Рівні	Др	Рф	Дх	всього (кількість)
«велика» (кількість / %)	231 / 58	160 / 40	9 / 2	399
«мала» (кількість / %)	64 / 54	50 / 42	5 / 4	119

Такий аналіз дозволив визначити рівневу структуру, яка артикулюється як *аксі-вектор* системи акмеологічного розвитку особистості таким чином: *дореклексивний рівень Др*, яким характеризувався розвиток переважної більшості досліджуваних, на *рефлексивному рівні Рф* таких було не більше третини учасників дослідження, *духовного рівня Дх* досягали одиниці.

Акмеологічний принцип виявлявся завдяки пролонгованому дослідженню автора, в результаті якого було виявлено існування *акме-вектору* розвитку АОЗО з наступною артикуляцією відповідних етапів акмеологічного розвитку людини: «акмеорієнтування», «акмування», «новоутворення». На етапі *акмеорієнтування Ао* людина самовизначалась відносно подальшого розвитку переважно на *Др* рівні. На етапі *акмування Ак* – на *Рф* рівні. У ході акмування переживання особою кризової ситуації розвитку відбувалось у дві фази. Перша фаза (*Рф1*) визначалась як усвідомлення людиною «влучання» в ситуацію. Друга фаза (*Рф2*) визначалась як її усвідомлене «утримання» в ситуації в ході самозмін та «ідентифікації» (початку конструювання) нових смислів. На етапі *новоутворення Ну* особистість самовизначалась як суб'єкт духовного зростання на *Дх* рівні. Розгортання етапно/рівневої структури акмеологічного розвитку особистості за результатами пролонгованої індивідуальної (консультації) та групової (тренінги) психологічної роботи представлено в *таблиці 2*.

Таблиця 2

Розгортання етапно/рівневої структури акмеологічного розвитку особистості за результатами пролонгованої індивідуальної (консультації) та групової (тренінги) психологічної роботи

Етапи/рівні	Ао /Др	Ак /Рф1	Ак /Рф2	Ну /Дх	всього (кільк.)
Психол. робота					
Консультації (кількість / %)	291 / 23	499 / 40	135 / 11	343 / 26	1268
Тренінги (кількість / %)	28 / 16	33 / 19	14 / 8	95 / 57	170

Загалом застосування семантико-сміслового та контент-аналізу накопичених наративних матеріалів дозволило розподілити досліджуваних на

такі чотири групи з відповідним їх маркуванням. До *першої* групи (Ну/Дх) увійшло не більше 2-4 % осіб, які демонстрували ознаки наявності смислового новоутворення на рівні духовного акмеорієнтування (серед студентів юнацького віку таких осіб не виявилось). До *другої* групи (26%), увійшли ті учасники, які виявили бажання до продовження роботи з психологом з метою особистісного зростання як ознаки продуктивної фази рефлексивного акмеорієнтування (Ак/Рф2). *Третя група* учасників дослідження (16%) перебувала на етапі/рівні рефлексивного акмеорієнтування (Ак/Рф1). Вони демонстрували ознаки початку кризи розвитку, але надалі не проявляли активності щодо розвивальної роботи. *Четверту* групу (54%) утворили досліджувані з низькою мотивацією до розвивальної роботи, що в логіці дослідження дозволяє віднести їх до початкового етапу/рівня дорефлексивного акмеорієнтування (Ао/Др).

У виявленні *суб'єктно-вчинкового* принципу особлива увага зверталась на вплив кризових умов життя на смисложиттєву динаміку та посттравматичний розвиток особистості військових. Результати психодіагностичних досліджень та семантико-смислового аналізу дозволили виявити специфіку «ціннісно-смислової домінанти» (ЦСД) воїна ЗСУ.

За даними (згідно анкети УБД) порівняння етапів «0» і «2» з кумуляцією впливів БД на особистість воїна ЗСУ кількість тих, хто вважає себе «добровольцем» збільшилась з 18 до 57%, хто оцінював свій стан як «патріотичний, піднесений і готовий до бою» збільшилось з 6% до 22 %, з 18 до 3% зменшилась кількість таких, хто відчував сильну тривогу і хвилювання за майбутню ситуацію. Морально-психічний стан (за методикою МПС) виріс з 3,0 до 4,0 балів при значущому $t = 7,0$, $p < 0,05$, кількість стійких до стресу (за тестом стресостійкості) виросла з 30% до 40 % при значущому $t = 6$, $p < 0,05$. За даними порівняння етапів «1» і «2» ефект посттравматичного зростання (за даними ОПТР) виріс з 39,8 до 57,7 балів при значущому $t = 22,1$, $p < 0,05$.

Якщо виразність зазначених показників на лінії зіткнення у воїна ЗСУ виявилась максимальною, то після повернення в умови оперативного тилу («2а») і зменшення впливу БД проявляються тенденції до зниження МПС з 4,0 до 3,23 балів при значущому $t = 3,6$, $p < 0,05$, стресостійкості з 40 до 33% при значущому $t = 3,8$, $p < 0,05$.

Після повернення в мирне життя (етап «3») у демобілізованих ветеранів істотно зменшується кількість бажаючих захищати Батьківщину (з 79 до 67%), упевнених у повній перемозі України (з 74 до 56%), здатних розважливо і швидко приймати розумні рішення (з 67 до 56%). Водночас, істотно (з 1 до 11%) збільшується бажаючих «вбивати ворога», також тих, у кого зростає контрольована (з 5 до 11%) та не завжди контрольована (з 3 до 17%) тривога за майбутню ситуацію у країні. Натомість практично не змінилась (з 24 до 22%) кількість тих, хто переживає патріотичний піднесений стан і готових до бою. При цьому, бажаючих краще зрозуміти себе і смисл свого життя збільшилось з 5 до 17%. Показово, що у демобілізованих ветеранів ефект ПТР знижується з 57,7 до 53,5 балів при значущому $t = 3,6$, $p < 0,05$ а у курсантів військового закладу –

учасників БД, навпаки, зростає з 57,7 до 63,9 балів при значущому $t = 6,2$, $p < 0,05$.

Суттєво відрізняються (при не значущій кореляції семантичних ядер при $r = 0,64$, $p > 0,05$) концентровані смисли військових-захисників, як осмислення соціальних умов до і після участі в БД. До участі у БД – це загальне розуміння, що «треба захищати Україну» та бажання «подальшого осмислення цієї ситуації», але за низького рівня ПТР (39,8 бала). Після участі у БД – це конкретне осмислення «цінності життя і сім'ї, необхідності закінчити війну, добиватись актуальної мети свого життя і розуміти, що треба для цього робити заради майбутнього дітей і країни», за високого рівня ПТР (57,7 бала).

Можна сказати, що специфіка ЦСД воїна ЗСУ полягає в тому, що з ростом інтенсивності БД у нього домінує мотивація «захисника» (80% з них пішли на війну «захищати Батьківщину») спрямована «на гідне життя», що є альтернативою мотивації «нападника», спрямованою на «заперечення права людини на життя» (бажаючих «вбивати ворога» серед воїнів ЗСУ становила не більше 3%). Очевидно, що це вказує на активний суспільно-політичний характер свідомості учасників БД. Це відповідає громадянській смислової установці, яка на момент виникнення АТО сформувалась в українському суспільстві під впливом подій двох Майданів та війни, що розцінюється автором як провідні чинники акмеологічного розвитку таких осіб.

Використання семантико-смислового аналізу в обробці наративних матеріалів військових і цивільних осіб дозволило пояснити існуюче в суспільстві виражене нерозуміння між тими, хто брав участь у БД, і тими, хто залишався жити в мирних умовах існування (мешкає на сході чи на заході країни, вважає себе українцем чи росіянином тощо). Виявлено, що такий *міжособистісний семантично-смисловий дисонанс* розвивається на основі своєрідного «ціннісно-смислового конфлікту». Він полягає в тому, що, за показником відсутності кореляції ($r = 0,33$, $p > 0,05$) порівняння семантичних ядер концентрованих смислів життєві цінності, такі як «цінність життя», «Україна», «сім'я», «життєва мета», «діти», «здоров'я» тощо переживаються і мисляться військовими ветеранами і цивільними респондентами по-різному та мають для них різний особистісний смисл. Так, згідно концентрованого смислу, ветерани-захисники прагнуть *жити мирно, думають яким чином закінчити війну для повернення до сімейного життя, щоб діти розуміли бажане майбутнє, пам'ятали про здоров'я близьких*. Згідно концентрованого смислу патріотично вмотивовані цивільні студенти-психологи також прагнуть *жити мирно*, але насамперед *думають про своє життя і сім'ю, хочуть ставати щасливими, знаходити і добиватися життєвих цілей, а вже потім розуміти, що вони можуть зробити, щоб закінчилась війна*. Натомість у старшокласників, які мешкають поза зоною АТО, визначити кореляцію таких концентрованих семантичних ядер з іншими групами учасників виявилось неможливим за причини відсутності однакових маркерів життєвих цінностей.

У плані побудови прогнозу подолання виявленого явища *міжособистісного семантично-смислового дисонансу* наголосимо, що за

результатами кореляційного аналізу порівняння семантичних ядер і концентрованих смислів досліджуваних військових із зони БД та таких, які не мають бойового досвіду, найбільше порозуміння (при $r = 0,69$, $p > 0,05$) між ними спостерігається у психологів-курсанток Військового інституту КНУ імені Тараса Шевченка, вмотивованих до роботи за спеціальністю.

Проведене дослідження свідчить, що за характеристиками «ціннісно-сміслової домінанти», морально-психологічного стану та посттравматичного розвитку воїнів-захисників, феноменологія яких була зафіксована в умовах БД, життя з поверненням у мирні умови помітно змінюється. Нова криза розвитку у таких ветеранів розгортається як «пошук себе» в мирних, проте не менш драматичних формах організації життєдіяльності (11% з них відчувають тривогу і хвилювання за майбутню ситуацію, які контрольовані, і 17%, які не завжди контрольовані). Констатується орієнтація цих досліджуваних на розбудову «нових» соціальних стосунків та зміну суспільства, яке, на відміну від їхнього нового (після АТО) життя, залишилось «незмінним». Ми вважаємо, що виявлені особливості слід кваліфікувати як формування готовності таких особистостей до самоздійснення в нових для них умовах мирного сьогодення, що передбачає активування у них продуктивної соціальної трансформації як акмесоціалізації.

Принцип *акмесоціалізації* найбільше проявлявся у *сміслоосягненні* творчо орієнтованих осіб в період пізньої дорослості. У результаті дослідження було виявлено виражену індивідуальність кожної окремої особистості. Водночас застосування *кластерного* та *факторного аналізу* дозволило здійснити полярну диференціацію всієї вибірки. Чітко виділилися кластери за фактором «активно акмеорієнтованих» (вага 0,916 - 0,759) та фактором «пасивно акмеорієнтованих» (вага -0,703). Наступний типологічний контент-аналіз життєздійснення досліджуваних на основі виявлення особливостей їхньої ціннісно-сміслової динаміки у процесах акмесоціалізації виявив таку класифікацію.

Представники *першої* групи (таких у вибірці виявилось 16%) за смисложиттєвою динамікою розвитку особистості істотно відрізняються від інших досліджуваних. Такі люди прагнуть до творення духовного продукту для суспільства, народу, світової культури та досягнення духовного рівня самовираження. Особисті інтереси у них відходять на другий план власного життя, яке здійснюється за принципом: спочатку – «іншому», потім – «собі». Свій життєвий шлях такі особи оцінюють як життя-вчинок, в якому кризові ситуації особистісного зростання як усвідомлені виклики долі стають індивідуальною нормою людини. Вони намагаються дотримуватись вищих моральних норм, рефлексувати події життя на рівні загальнолюдських цінностей духовного «поля правди» (на кшталт екзогенної мудрості), що зазвичай недоступно пересічним особам. Приклад такої емпіричної моделі акмеологічного розвитку особистості Войно-Ясенецького, яка еволюціонує упродовж всього життя, представлено далі на *рисунку 2*.

Особистості *другої* групи (їх також 16%) виявились подібними до перших, але з меншим «масштабом» самовираження (національним, регіональним). Вони більше орієнтовані на життєздійснення «своїм» як «собі» (нації чи своєму

народові, власній особі), а потім «іншим». Коли йдеться про національні цінності, такі люди перебувають як у духовному, так і у рефлексивному «полі правди». Їхній життєвий шлях також визначається як життя-вчинок, але з меншою напругою і екзистенційною подійністю. Опис прикладу такої емпіричної моделі акмеологічного розвитку особистості народної артистки також представлено далі.

Представники *третьої* групи (48%) суттєво відрізняються від попередніх. Вони орієнтовані на розвиток «для себе», у психологічно напружених (кризових) ситуаціях можуть ігнорувати морально-етичні норми, одночасно перебуваючи і у рефлексивному і у дорефлексивному «полі правди». Їхній життєвий шлях розглядається як життя-діяльність, коли допускається присутність поряд з високоморальним і аморального вчинку (за їх словами: «усі не без гріха...», «ідеальних людей не буває...» тощо).

Особи *четвертої* групи (20%) надають перевагу власним потребам, мають досвід переживання нудьги або неспокою власного плінного життя, що відрізняє їх від пересічних індивідів, для яких такі особисті стани не актуальні. Вони перебувають у дорефлексивному «полі правди», в межах якого етичні норми ситуативно-рухливі і ще не є актуальними для людини. (Очевидно, що такі респонденти поки лише емоційно орієнтуються на підготовку до розвитку як вчинення).

Підсумовуючи досвід емпіричного дослідження на основі аналізу клієнтських запитів та розробленого методичного забезпечення їхнього психологічного супроводу автором, з огляду на обґрунтовані в роботі складові *смісложиттєвої динаміки* акмеологічного розвитку особистості, визначалось існування *сенситивних періодів* та відповідних життєвих умов для становлення окремих складових такого *сміслового психологічного механізму*.

Зокрема, *сміслотворення* особистості актуалізується в періоди юності, ранньої та середньої дорослості людини у процесах її освітньо-професійної і громадянсько-політичної соціалізації. У період ранньої юності за результатами семантико-сміслового аналізу в ході пролонгованого дослідження ліцеїстів 8-11 класів їхні концентровані смисли - при незначущій кореляції ($r = -0,033 - 0,676$, $p < 0,05$) та значному співпадінні ($C = 0,45-0,80$) між семантичними ядрами - еволюціонують таким чином. Спочатку учні прогресують, «думають добре навчатись, розуміти, як все влаштовано в житті», згодом розмірковують «про життя, згадують свої погані вчинки і думки», пізніше «не знають і не розуміють що буде, думають, чим хочуть займатися в цьому світі», потім починають регресувати і наприкінці навчання доходять думки, що «нічого не змінюється (само по собі), водночас «розуміють, що треба йти до своєї мети».

У осіб періоду пізньої юності та ранньої дорослості (студенти) дещо активується прагнення до акмеорієнтування, проте духовні цінності для них ще не актуальні. У період середньої дорослості акмеорієнтування людини посилюється і її особистісна рефлексія сягає усвідомлення важливості для саморозвитку духовних цінностей.

Вчинення притаманне переважно особам віку дорослості та особливо проявляється на тлі кризових умов війни чи мирного часу. В останньому випадку прагнення до розвитку АОЗО активізується завдяки впливу ціннісно-сміслової домінанти її свідомості, що найчастіше проявляється у воїнів та ветеранів-захисників, які отримали найбільший бойовий досвід.

Смислоосягнення найбільш характерне для людини в період пізньої дорослості. Воно притаманне переважно творчо активним особистостям з високими показниками життєво-професійних досягнень, які продукують духовні цінності, що стає культурним надбаннями певного народу чи людської цивілізації.

В ході семантико-смісловому аналізу нарративних матеріалів учасників дослідження емпірично були визначені *типологічні моделі* акмеологічного розвитку особистості, які конструювались на основі таких семантико-сміслових та статистичних показників ПССА: кореляції за Спірменом- r та Пірсоном- r й збігу- S семантичних ядер і концентрованих смислів різних етапів/рівнів у структурі моделі. Застосовані інструменти дозволили типологізувати емпіричні матеріали відповідно до «масштабності» переживання їх авторами екзистенційності життя за такими 4-ма типами розвитку. 1) «Глобально-життєвий» тип – характеризує перманентне переживання людиною власної екзистенції як механізму саморозвитку упродовж всього життя. 2) «Глокально-життєвий» тип вказує на наявність піку розвитку особистості в межах визначального (глобального) для людини чи суспільства локального життєвого періоду. 3) «Соціально-суб'єктний» тип демонструє зв'язок соціальної кризи з появою ознак вершинного розвитку у представників певної соціальної групи. 4) «Навчально-контекстний» тип розвитку презентує вплив навчальної екзистенційної (кризової) ситуації на здатність людини до вчинку саморозвитку в контексті опанування професійною діяльністю. Приклади даних моделей в роботі представлено у вигляді статистичних матриць і діаграм з відповідними параметричними характеристиками висхідної смислової динаміки учасників дослідження.

Глобально - життєвий тип – найбільше притаманний представникам періоду пізньої дорослості і характеризує розвиток особистості упродовж всього життя як її ціннісно-сміслову новоутворення, що стає духовним продуктом і надбанням культури. Його презентують дві індивідуальні за змістом емпіричні моделі акмеологічного розвитку особистості: лікаря Войно-Ясенецького (святителя Луки) та учасниці чинного дослідження, народної артистки України.

Емпірична модель лікаря-хірурга Войно-Ясенецького (святителя Луки), актуальне життя якого завершилось, є найбільш цілісною, довершеною і в контексті смислової логіки чинного дослідження, практично канонічною. Дана модель представлена діаграмою на *рисунок 2* і статистичною матрицею, показники якої (критерії кореляції r та «збігу» S) наведено в *таблиці 3*.

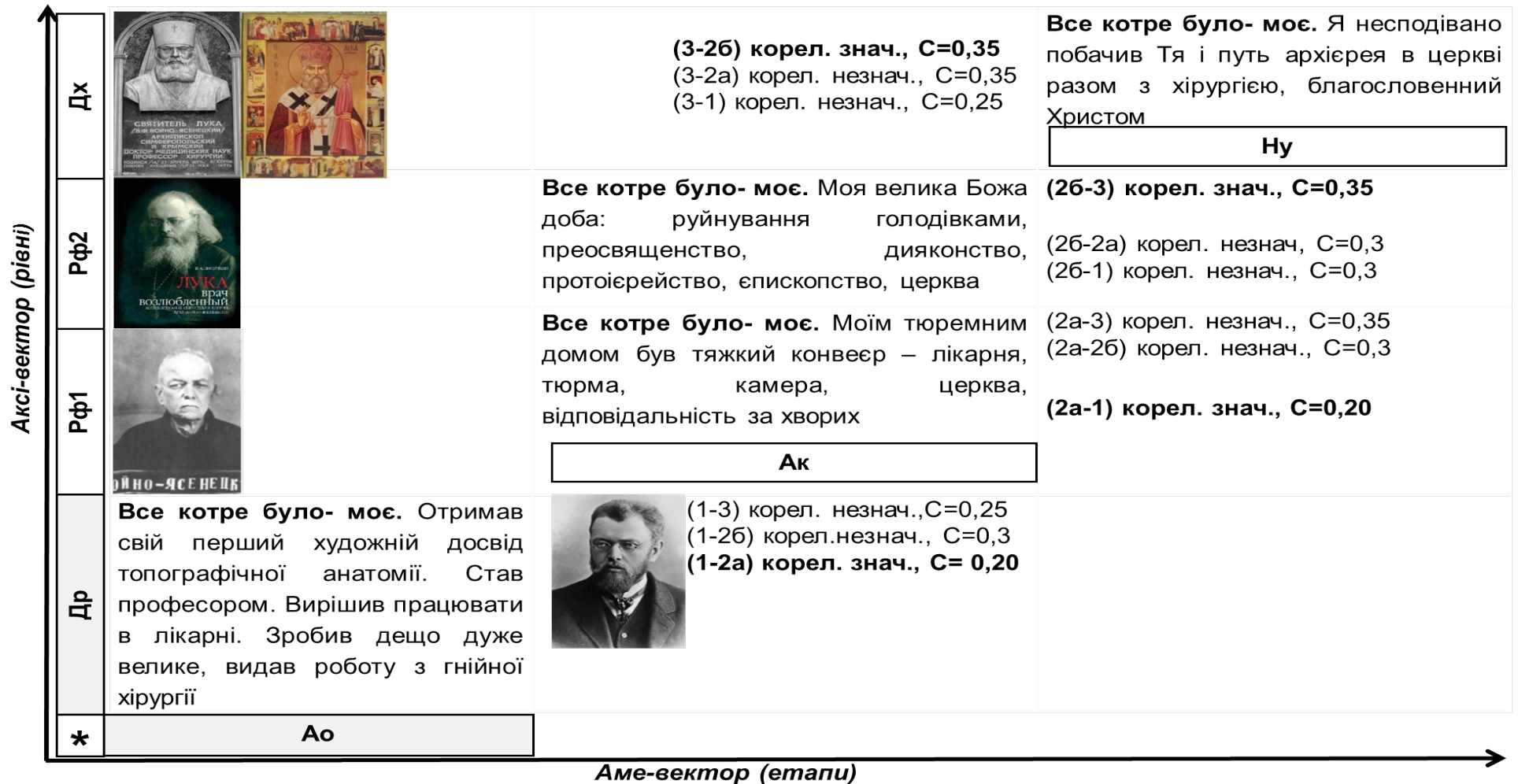

Рис. 2. Емпірична модель акмеологічного розвитку особистості глобально-життєвого типу лікаря Войно-Ясенецького (святителя Луки).

Примітки: Др- дорефлексивний рівень; Рф- рефлексивний рівень; Рф1- перша фаза рефлексивного рівня; Рф2- друга фаза рефлексивного рівня; Дх- духовний рівень; Ао- етап акмеорієнтування; Ак- етап акмування; Ну- етап новоутворення; 1 – Ао/Др; 2а – Ак/Рф1, 2б – Ак/Рф2; 3 – Ну/Дх; «загальний концентрований смисл» представлений жирним, «специфічний концентрований смисл» – нежирним шрифтом

**Статистична матриця емпіричної моделі глобально-життєвого типу
Войно-Ясенцького (святителя Луки) за критеріями ρ та C .**

Маркування горизонтальних і вертикальних позицій див. примітки на *рис. 2*

xxx	2б	2а	1
3	0.875, $p < 0,05$, знач., $C=0,35$	0.679, $p > 0,05$, не знач., $C=0,35$	0.575 $p > 0,05$, не знач., $C=0,25$
2б	xxx	0.814 $p > 0,05$, не знач., $C=0,30$	0.829, $p > 0,05$ не знач., $C=0,30$
2а	xxx	xxx	0.650 $p < 0,05$, знач., $C= 0,20$

В даній моделі (*рис. 2, табл. 3*) за показником переважно не значущого $\rho = 0.575-0.829$, $p > 0,05$, доволі чітко виділяється акме/аксі – векторна структура його життєвого шляху. На Ао/Др – професійне становлення й досягнення акме. На Ак/Рф1 – рефлексія негативного впливу радянської репресивної системи і одночасно розуміння важливості лікарської професійної діяльності. На Ак/Рф2 – позитивна рефлексія власного переходу до віри та духовної практики. На Ну/Дх – усвідомлення досягнення свого вищого призначення як особистості та осмислення власного життя як «святості» і модусу культури.

Акме/аксі-векторна структура моделі народної артистки, життя якої є актуальним, суттєво відрізняється. Оскільки статистичні показники ($\rho = 0.325$, $p > 0,05$ та $\rho = 0.500$, $p < 0,05$; $C = 0,33-0,42$) визначаються не однозначно, вона структурно диференціюється за концентрованими смислами-символами: на Ао/Др – початок «школи життя»; на Ак/Рф – «життя для людей»; на Ну/Дх – ідентифікація з «родовим духовним взірцем життя». Але в цілому можна зазначити загальну орієнтацію життя цієї жінки на «служіння людям» з визначеною прив'язкою до родинних зв'язків.

Кожен з наданих варіантів емпіричних моделей розвитку людини хоча й належить до одного глобально-життєвого типу, проте за змістом є суто індивідуальним. В цілому можна сказати, що в даному типі моделі масштаб продуктивного життя людини «розтягується» в іманентному переживанні всієї власної автобіографії, виявляється найбільш повно осмисленим і реалізованим як новоутворення і духовний продукт для людської культури.

Глокально - життєвий тип – найбільше характерний для розвитку людини у періоди ранньої та середньої дорослості і описує вершинний розвиток особистості упродовж певного кризового періоду життя, що розглядається як цілісне новоутворення окремої особи, яке стає духовним надбанням соціуму. Виявлені дослідженням емпіричні моделі, які презентують цей тип, також суто індивідуальні і різняться за змістом, проте кожна з них характеризує визначальний період життя реальної людини, в межах якого, не зважаючи на кризові, травматичні умови існування (війна, соціально-революційні події, хвороба тощо) людина, інтегруючи онтологію та смисли минулого з аксіологією майбутнього життя, демонструє висхідний рух особистісних змін. В логіці

авторського бачення це визначається як розвиток зрілої особистості, яка перебувала на межі життя і смерті. Такою є модель активного учасника Майдану-2004, який був залучений до дослідження через 8 років після завершення даних подій. Виходячи із не значущих параметричних характеристик ($\rho = 0.400-0.625$, $p > 0,05$; $C = 0.35-0.42$) та згідно концентрованих смислів у досліджуваного виокремилися всі елементи акме/аксі – векторної структури розвитку. На початковому етапі-рівні Ао/Др – його самоопис відбиває приналежність до радянської системи як «виконавця»; на Ак/Рф1 – прагнення у своїй політичній боротьбі до мирного вирішення кризової ситуації в країні; на Ак/Рф2 – прагнення до змін своєї особи вже як «вільнодумця»; на Ну/Дх – рефлектується початок нової доби життя як творення необхідного для цього майбутнього.

Модель активного учасника бойових дій АТО, життя якого також було актуальне на момент дослідження й зазнавало різких змін, створювалась на основі наративів, отриманих безпосередньо в ході кризового періоду війни. У цього досліджуваного (при переважно значущих $\rho = 0.250-0.850$, $p < 0,05$ та $C = 0.30-0.41$) статистично не виокремлюється подієва акме/аксі-векторна структура, проте, доволі чітко різняться концентровані смисли. На Ао/Др – професійне становлення як воїна-захисника з наміром досягнення своїх мрій як майбутнього акме; на Ак/Рф1 – намагання побороти негативний вплив страху завдяки трансформації старого самоусвідомлення і появи нового – особистісного; на Ак/Рф2 – розуміння необхідності ставати кращим («справжнім чоловіком»), щоб бути здатним на позитивні вчинки задля вирішення життєвих (соціальних та індивідуальних) конфліктів; на Ну/Дх – розуміння власної установки на ненасильницьке виховання дітей як вищої цінності для своєї сім'ї і Батьківщини.

Як бачимо, загальний концентрований смисл для представників зазначених моделей фокусується на «буттєвості» як готовності зробити все, що буде необхідно для виходу з кризового періоду життя шляхом позитивних змін у своїй сім'ї, власному житті та житті інших людей, готовність приймати до справи все, що буде необхідно для позитивних змін в країні.

Отже, для глокально-життєвого типу моделі масштаб продуктивного життя людини ситуативно локалізується під впливом зовнішніх глобальних кризових умов для країни чи особистості на утворення і накопичення цілісних переживань опанування вищими життєвими смислами як новоутворенням, що може стати духовним продуктом як модусом культури.

Соціально - суб'єктний тип – характеризує розвиток особистості як члена певної соціальної спільноти, яка опиняється в складних життєвих умовах, які утворюються під впливом окремої кризової ситуації. В чинному дослідженні – це гібридна війна (період 2014-2017 рр.) та її окремий епізод – «перший бій». Його представники – переважно особи в періоди ранньої та середньої дорослості. Модель такого типу сконструйована на основі наративів, отриманих від українських воїнів-захисників в умовах війни. Її тлумачення передає суть осмислення більшістю опитаних військових ситуацій власного життя а) під час

підготовки до бойових дій (БД), б) безпосередньо в умовах БД, враховуючи ситуацію «першого бою» як одну з найбільш знакових для військових, в) після повернення їх в мирне життя в якості ветеранів.

У цій моделі доволі чітко (при не значущих $\rho = 0.296-0.616$, $p > 0,05$ та $C = 0.35-0.50$) виокремлюється акме/аксі-векторна структура акмеологічного розвитку особистості: Ао/Др (підготовка до БД) – прагнення до віднаходження особистісного смислу допомоги своїй країні; Ак/Рф (безпосередньо в ході БД) – подальше осмислення військово-політичної ситуації своєї країни, прагнення закінчити війну і повернутись до сімейного життя. У ситуації «першого бою» (за концентрованими смислами) у досліджуваних спочатку домінує переживання загрози смерті як негативна рефлексія (Ак/Рф1) – *весь перший бій був страх за своїх пацанів, хлопців, товаришів...* Після завершення бойової активності розгортається позитивна рефлексія його учасників як початок формування смислового новоутворення (Ак/Рф2) – *після обстрілу адреналін закінчувався, і людина могла цілий день думати, чому (що) це було*. Сформоване новоутворення особистості воїна за таких умов досягається як намагання більш глибоко осмислити перший бій та його особисті наслідки для подальшого перебування в зоні БД, осмислене прагнення «закінчити війну заради сім'ї і майбутнього дітей» (Ну/Дх). Загальна концентрована смислова характеристика даного кризового періоду – *все буде добре, свої люди живуть мирно* – цілісно виражає прагнення до завершення військового протистояння і мирної розбудови своєї країни.

Навчально - контекстний тип моделі найбільш притаманний періодам юності та ранньої дорослості і характеризує ситуативний розвиток особистості, який проявляється у процесі навчальної критичної ситуації, змодельованої в контексті підготовки до професійної діяльності. У навчальному посібнику автора «Тренінг професійної майстерності психологів-консультантів» для професійної підготовки психологів-спеціалістів представлені умови його організації, які передбачали конструювання відповідної екзистенційної ситуації «клієнт з вулиці». Дана емпірична модель створювалась після завершення такого тренінгу на основі наративів однієї з найбільш активних його учасниць

Згідно статистичної матриці представленої моделі при наявній кореляції ($r = 0.96-0.72$, $0.01 \leq p \leq 0.05$) та $C = 0.20-0.30$, свідомо лише окреслюються акме/аксі-векторні структурні смислові ознаки-орієнтири організації власної активності учасниці. На етапі акмеорієнтації (ознаки Ао/Др) - орієнтир на виконання навчального завдання (дорефлексивний рівень). Студентка відмічає прагнення підготуватись до навчальної критичної ситуації. Така мотивація підсилена переживанням втрати близької людини в контексті власної життєвої ситуації, про що вона повідомляє. На етапі акмування (ознаки Ак/Рф) її діями рухає бажання здійснити вчинок – професійно зробити обрану справу і допомогти реальній людині у розв'язанні її життєвої проблеми, що однозначно вказує на наявність усвідомленого, рефлексивного ставлення студентки до виконання завдання.

На наступному етапі, що відповідає за змістом смислоосягненню ситуації, студентка відмічає в якості власного новоутворення по завершенню «першого

життєвого тренінгу» свій піднесений стан (вершинні переживання) після вдалого виконання навчального завдання, яке вона визначає як «поштовх у світ» його учасників (ознаки Ну/Дх).

Загалом, разом з окресленням акме/аксі-векторних структурних орієнтирів емпіричної моделі студенткою також демонструється існування підготовчого періоду накопичення досвіду переживання критичних ситуацій, готовність приймати виклики початку власного професійного життя. Такі особистісні прояви слід розцінювати як показники періоду «акмеорієнтування» акмеологічного розвитку особистості, що свідчить про ознаки фрактальності еволюції виявленої акме/аксі-векторної структури. Вочевидь, наростання масштабу продуктивного життя людини фрактально обумовлене накопиченням нею досвіду переживань кризових життєвих умов «вищого» ціннісно-смыслового змісту як членів певних соціальних спільнот, що згодом стає індивідуальним і соціальним культурним надбанням.

Отже, фактологічно підтверджено існування смыслового психологічного механізму, який в моделі акмеологічного розвитку особистості функціонує за акме/аксі-векторною структурою як акмеорієнтування (реалізується смислотворення за аксіологічним і акмеологічним принципами) – акумування (реалізується вчинення за суб'єктно-вчинковим принципом) – смыслове новоутворення (реалізується смыслоосягнення за принципом акмесоціалізації), що здійснюється відповідно на дорефлексивному, рефлексивному та духовному рівнях. У ціннісно-смысловому наповненні результати смыслоосягнення створюють для акмеорієнтованої зрілої особистості більш широкий контур її подальшого «вростання» в соціокультурний контекст життя, задають нові смыслові орієнтири її екзистенційного переходу в гідне належне майбутнє, що визначається автором як процес її акмесоціалізації.

На основі здійснених досліджень також констатовано, що: а) в основі організації етапно-рівневої структури моделі акмеологічного розвитку особистості знаходиться наростання масштабності та інтенсивності екзистенційних умов життя такої особи; б) подібна диференціація здійснюється за *фрактальним принципом*, коли кожна наступна емпірична смыслова конструкція життєздійснення особистості «породжується» відповідним попереднім накопиченням змістів як результату продуктивного осмислення людиною власного екзистенційного досвіду, що відповідає критерію її акмеорієнтування на шляху саморозвитку; в) за змістовним наповненням така структурна диференціація смислів суто індивідуальна і є коректною лише для окремої особи, що в дослідженні передбачає її порівняння в часі життя лише з самою собою; г) здійснений автором семантико-смысловий аналіз семантичних ядер та концентрованих смислів, утворених вербальною продукцією представників цілісних груп (соціальних спільнот) як соціальних суб'єктів показує, що такі соціальні утворення, які формувались під впливом переживання спільного для їх учасників екзистенційного досвіду життя як спільного вчинку (навчальні кризові ситуації, події Майданів, бойові дії тощо), привносять смисл в індивідуальні смисли окремих осіб – учасників цих різних подій.

У четвертому розділі «*Психологічний супровід акмеологічного розвитку особистості*» представлено практику акмеологічного розвитку особистості, яка здійснювалась автором на основі розроблених технік смислового аналізу вчиненого, здійснюваного в межах психологічної практики підтримки ціннісно-смислової домінанти (ЦСД) свідомості людини. Представлено зразки психологічного супроводу розвитку АОЗО та досвід їхньої апробації в контексті конструювання відповідної психосоціальної технології.

Вказаний супровід формувався як психосоціальна технологія підтримки життєздійснення акмеорієнтованої особистості у різні вікові періоди життя людини відповідно до становлення смислового психологічного механізму такої особи, структура та функціонування якого виноситься на захист автором. У психологічному супроводі періодів юнаків, представників ранньої та середньої дорослості, наголос у роботі робився на *смилотворенні* за критерієм *акмеорієнтування*. У кризових життєвих умовах центром психологічного супроводу ставало *вчинення* учасників у відповідних ситуаціях за критерієм *акмування* (*влучання, утримання* в ситуації та *ідентифікація* напряду творчого розвитку особистості). У віці пізньої дорослості психологічний супровід концентрувався на *смилоосягненні* активності учасників дослідження за критерієм *новоутворення* у вигляді їхніх нових смислів як духовного продукту. Тому теоретичні підходи та практичні зразки методів, технік і прийомів психологічного супроводу підбирались і створювались з огляду на можливості їхнього застосування в тих екзистенційних (кризових) умовах, в яких перебували досліджувані певного вікового періоду.

На основі практичного досвіду проведення індивідуальних консультацій та групових тренінгів в мирних та кризових (у т. ч. бойових) умовах психологічна практика автора диференціювалась на *індивідуальну* і *групову* як цілісні *психопрактичні одиниці* підтримки ЦСД клієнтів. Така практика конструювалась за *провідними тематичними характеристиками* відповідно до конкретної життєвої ситуації учасників. В якості зверх завдання (за Станіславським) вона передбачала врахування загальної логіки організації відповідно до вироблених критеріїв розвитку АОЗО (акмеорієнтування, акмування, новоутворення).

В ході реалізації зазначених *психопрактичних одиниць* та активації відповідних практик психологічного супроводу найбільш ефективними виявились: 1) у об'єктивації критерія *акмеорієнтування* – профорієнтаційні та професійно-психологічні консультації; експертизи життєвого самовизначення (практичний варіант); 2) у об'єктивації критерія *акмування* – психологічні консультації, спрямовані на вирішення особистісних, сімейних, родинних та ін. проблем екзистенційного характеру; тренінги (орієнтувальні, самовизначальні, екзистенційні, духовні); взаємодія психолога і капелана; 3) у об'єктивації критерія *новоутворення* – акмеорієнтовані психологічні консультації, спрямовані на реалізацію «справи життя»; тренінги (орієнтувальні, самовизначальні, екзистенційні, духовні).

Узагальнене уявлення про функціонування індивідуальної і групової психологічної практики акмеологічного розвитку особистості як цілісних одиниць представлено в *таблиці 4*. В даній таблиці зазначені особливості психологічних наголосів на відповідних критеріях в організації супроводу різного змісту провідної тематики практик таким чином: «-» – характеристика не активована; «+» – характеристика активована; «!» – підсилення активації.

Таблиця 4

Функціонування індивідуальної і групової психологічної практики акмеологічного розвитку особистості як цілісних одиниць

Практика	Критерії	акме орієнту вання	акму вання	ново утво рення
<i>індивіду альна</i>	профорієнтаційні та професійно-психологічні консультації	+!!	-	-
	психологічні консультації, спрямовані на вирішення особистісних, сімейних, родинних та ін. проблем екзистенційного характеру	+!	+!!	-
	акмеорієнтовані психологічні консультації, спрямовані на реалізацію «справи життя»	+	+!	+!!
<i>групова</i>	експертизи життєвого самовизначення (практичний варіант)	+!!	+!	+
	тренінги (орієнтувальні, самовизначальні, екзистенційні, духовні)	+!	+!!	+!!
<i>індивідуаль на в умовах БД і після повернення в мир</i>	діалогічні консультації, життєві настанови, нарративний діалог	-	+	+!
	акмеорієнтовані психологічні консультації, спрямовані на реалізацію «справи життя»	+	+	+!!
	індивідуальна робота автора з власною особистістю	-	+	+!
<i>групова в умовах БД і після повернення в мир</i>	вступ у психологію гібридної війни (перед участю у бойових діях)	+!	+	+
	попереднє осмислення бойової ситуації	+	+!	+!
	взаємодія психолога і капелана	-	+!!	+!
	дистанційне віртуальне спілкування в «полі правди» з використанням елементів нарративної терапії	-	+!	+

Розробка та реалізація таких форм роботи передбачала актуалізацію і подальше впровадження фахівцем з психологічної підтримки провідної здібності *вчинення* як базової компетенції «акмепсихолога». Це потребувало від автора культивування у собі особливого «стану екзогенної мудрості», який спрямовано проектувався для клієнта. У результаті вибудовувався особливий спільний психологічний простір спілкування, що визначається як «поле правди». У свою чергу це моделювало настання екзистенційних ситуацій та стимулювало присутніх на психологічну роботу в таких умовах, що спонукало їх особистість до розвитку. Відповідно виникала необхідність як для психолога, так і його клієнта активного застосування самостійної роботи з власною особистістю як

індивідуальної практики. Цьому особливо сприяли діалогічні консультації (зокрема віртуальний «нарративний діалог») та герменевтичні методи й техніки.

У ході дослідження автором окремо узагальнено досвід психологічного супроводу акмеологічного розвитку особистості в умовах БД, спрямованого на осмислення й актуалізацію ЦСД воїна-захисника. В організації психологічної роботи це мислилось як підтримка стану «базального патріотизму» особового складу військових підрозділів за місцем проходження служби автором і зумовило застосування діалогічних прийомів і технік, побудованих на основі нарративного методу. Таке завдання потребувало від психолога максимальної мобілізації власних особистісних ресурсів та професійного, життєвого й бойового досвіду в поєднанні з оперативною перебудовою усєї психологічної практики і трансформації власної особистості. Тому для військового психолога в умовах ведення БД найбільш серйозним завданням і водночас професійною проблемою виявилась ефективна реалізація своїх професійних функцій. Це вимагало від автора здійснення професійної діяльності у спосіб підтримки ЦСД як життєвої парадигми «воїна-захисника», ґрунтованої на професійному і життєвому досвіді перебування в умовах ведення БД по захисту території своєї країни, що передбачало акмеологічний розвиток власної особистості у спосіб опанування здатністю вчиняти й за відповідних обставин бути готовим переживати особливий стан «екзогенної мудрості» як показник компетенції акмеопсихолога.

За даним дослідження, при поверненні в мирні умови така життєва парадигма учасників БД сприяє подальшій активізації ЦСД розвитку їх особистості в напрямку *акмесоціалізації*. Підтвердженням такої тенденції в сьогоденні стає поява в Україні як окремих особливих особистостей, так і соціальних груп з числа демобілізованих осіб, учасники яких здатні як до власного розвитку, так і до розбудови соціального життя та міжособистісних стосунків на гуманістичних засадах.

У п'ятому розділі «Концепція дослідження акмеологічного розвитку особистості» в ході розробки концепції акмеологічного розвитку особистості здійснено осмислення отриманого емпірико - практичного матеріалу в методології КФШ, обґрунтовано принципи дослідження АОЗО, чинники та умови її розвитку, запропоновано напрям подальшого дослідження.

Єдність Людини і «світу людини» в методології КФШ розуміється як «доцільна життєва практика» людини, яка здійснюється за «іманентним принципом самоорганізації», коли особа стає здатною «самочинно починати новий ряд». Це дозволило визначити іманентний **смісловий психологічний механізм** акмеологічного розвитку особистості, що розуміється як іманентний циклічно-висхідний процес, який передбачає **сміслотворення** (духовно-психологічна практика особистості) – **вчинення** (практика реалізації створеного смислу) – **сміслоосягнення** (усвідомлення дійсного смислу вчиненого як модусу культури).

На основі визначеного *сміслового психологічного механізму* в логіці системного підходу автором розглядаються принципи дослідження,

психологічні чинники та психосоціальні умови розвитку АОЗО, що дозволило теоретично обґрунтувати концептуальну модель дослідження акмеологічного розвитку особистості. Ґрунтуючись на розробленій нами у попередніх дослідженнях системно-комплексній моделі розвитку такої особистості, базовими вхідними конструктами цього смислового психологічного механізму є: **АОЗО** – ідеальний образ (мета) життєздійснення людини як осягнення нею «смислу буття»; **принципи** – теоретичне обґрунтування конструювання системи такого життєздійснення; **чинники** – методи вчинення (вчинкові дії) та практика їх осмислення (*смыслотворення і смыслоосягнення*); **умови** (акме-соціальна екзистенція), що представлено на *рисунку 3*.

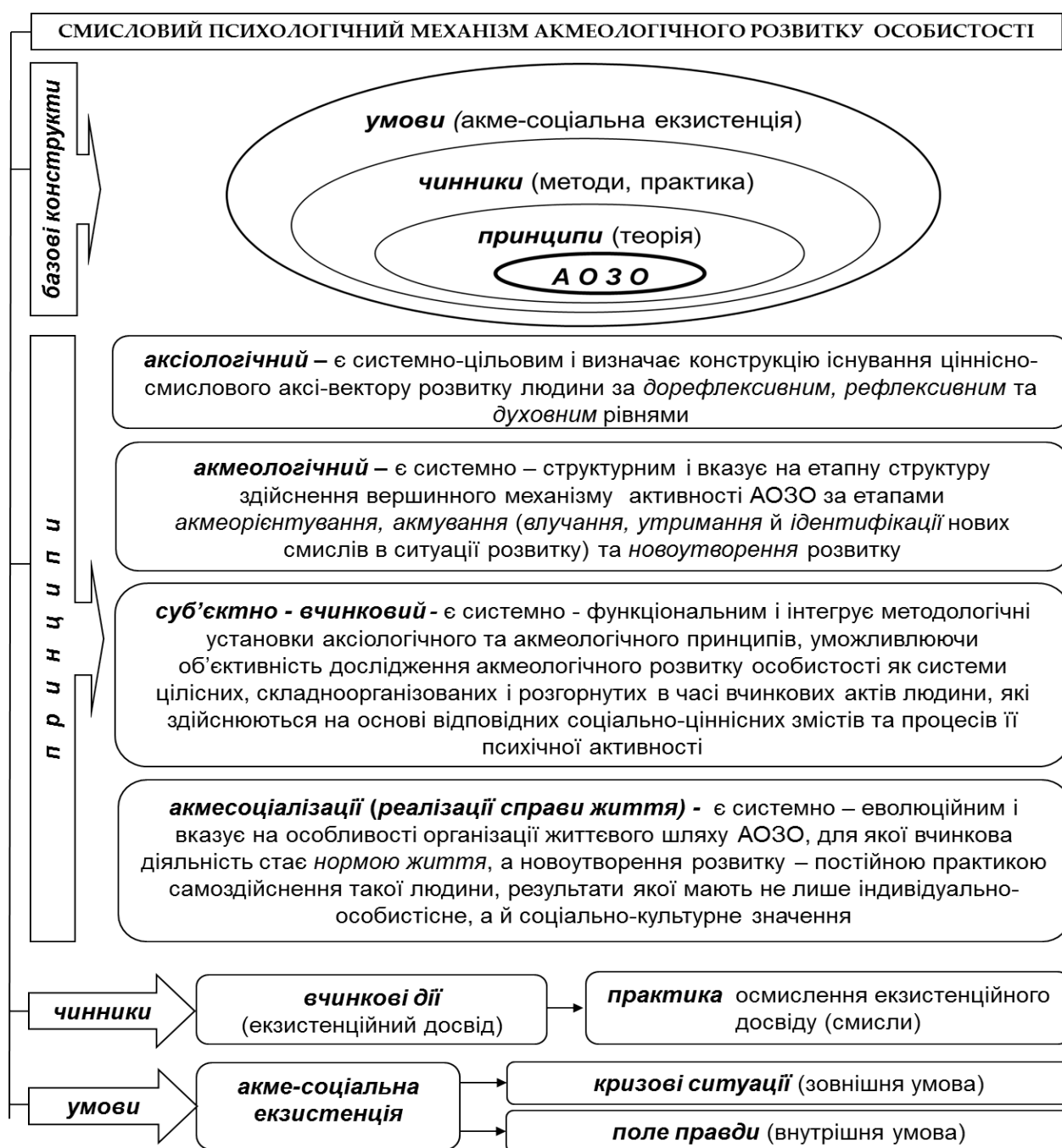

Рис. 3. Концептуальна модель дослідження акмеологічного розвитку особистості

Представлене в даній концептуальній моделі (рис. 3) ціннісно-сміслове розуміння соціальної суті людського існування дозволяє стверджувати, що розвиток зрілої особистості – це суб'єктно-вчинковий процес, який розгортається одночасно за *аксі-* та *акме-* векторами. *Аксі-вектор* вказує на становлення у зрілої особистості механізму смислового осягнення подій власного життя на змістовній основі вищих людських цінностей як екзистенціалів її подальшого розвитку. *Акме-вектор* окреслює шлях реалізації такою людиною усвідомленого прагнення до втілення власних цінностей в реальній активності *вчинення* як життєздійснення, що виходить за межі буденного життя. У результаті породжується новий (екзистенційний) досвід особистості, осмислення якого стає ціннісно-смісловим новоутворенням її психіки. Вказані вектори задають координати становлення суб'єктно - вчинкового способу активності індивідуальних (і групових) суб'єктів, орієнтованих на вершинні досягнення, та психологічно визначають індивідуальне акме, також колективні, національні, галузеві, світові досягнення.

Для науково-психологічного розуміння розвитку АОЗО як *людини, яка вчиняє* (за В.А. Роменцем), автором пропонується система *принципів* дослідження акмеологічного розвитку особистості.

Аксіологічний принцип є системно - цільовим і визначає конструкцію існування ціннісно-сміслового аксі-вектору розвитку людини за *дорефлексивним, рефлексивним* та *духовним* рівнями.

Акмеологічний принцип є системно - структурним і визначає структуру здійснення вершинного механізму активності АОЗО за етапами *акмеорієнтування, акмування* (як *влучання, утримання* в ситуації розвитку й *ідентифікації* нових смислів) та *новоутворення* розвитку.

Суб'єктно – вчинковий принцип як системно - функціональний інтегрує методологічні установки аксіологічного та акмеологічного принципів, уможливаючи об'єктивність дослідження акмеологічного розвитку особистості як системи цілісних, складноорганізованих і розгорнутих в часі вчинкових актів людини, які здійснюються на основі відповідних соціально-ціннісних змістів та процесів її психічної активності.

Принцип *акмесоціалізації* людини або *реалізації справи життя* є системно– еволюційним і вказує на особливості організації життєвого шляху АОЗО, для якої вчинкова діяльність стає *нормою життя*, а новоутворення розвитку – постійною практикою самоздійснення такої людини, результати якої мають не лише індивідуально-особистісне, а й соціально-культурне значення.

Психологічні *чинники* і психосоціальні *умови* акмеологічного розвитку особистості мають системно - еволюційний характер. Основними *чинниками* розвитку АОЗО виступають її екзистенційний досвід, реальна практика *вчинення* людини в критичних ситуаціях життя та смислоосягнення нею вчиненого (подійності власного життя). Психосоціальні умови передбачають *акме-соціальну екзистенцію* особистості. Вона полягає у виникненні екзистенційних (кризових) ситуацій життя людини (зовнішня умова) та формування «поля правди» як специфічного простору спілкування в контексті ціннісно-сміслового

психотерапевтичного дискурсу. Екзистенційні ситуації передбачають: *підготовку* до «влучання» в ситуацію (первинне зростання напруги, коли превалює зовнішній вплив і актуалізується попередній екзистенційний життєвий досвід); *влучання* в ситуацію (істотне зростання напруги, коли особово-ситуаційна взаємодія творить індивідуальну історію життя); *утримання* в ситуації (мобілізація зовнішніх і внутрішніх джерел підвищення тривоги і депресії, гальмування руйнівної дії життєвої кризи, коли людина «обирає» ситуацію); *ідентифікацію* смислового новоутворення (долання стресу та домінування психологічних механізмів трансформації особистості, опанування нових смислів життя); досягнення *канонічної* ситуації (відкритість новому досвіду, посттравматичне зростання особистості, мудре ставлення до життя, осягнення нових смислів).

«Поле правди» формується як: *дореклексивне* (підготовка до розвитку особистості – формування особистісних життєвих смислів); *рефлексивне* (трансформування особистості – опанування особистісних життєвих смислів); *духовне* (розвиток особистості – осягнення нових смислів, які наповнюють культуру).

Цілісна інтеграція зазначених умов та чинників описує довершену (канонічну) модель функціонування акмеорієнтованої зрілої особистості як суб'єкта саморозвитку протягом усього актуального життя.

ВИСНОВКИ

У дисертації запропоновано теоретичне узагальнення та нове розв'язання проблеми побудови цілісної психологічної концепції акмеологічного розвитку особистості, що виявляється у науковому розумінні сутності процесу розвитку акмеорієнтованої зрілої особистості (АОЗО), основного його смислового психологічного механізму, принципів, чинників та умов розвитку в процесі опанування вищих життєвих цінностей.

Результати дослідження дали підстави для формулювання висновків, які засвідчують виконання поставлених завдань та досягнення мети дослідження.

1. Теоретико-методологічний аналіз проблеми розвитку і саморозвитку особистості надав можливість констатувати: 1) складність і багатогранність цього процесу розкрито в науці переважно в філософській та культурно-психологічній методології, психологічних концепціях особистісного Ідеалу, культурно-історичному підході та експериментально-генетичному методі, застосовуваних до вивчення розвитку цілісної особистості; вчинковому та суб'єктно-вчинковому підходах до вчинку як осередку духовного розвитку особистості, психологічних концепціях суб'єктності, духовного розвитку, зрілості особистості, раціогуманістичному та інтегративно-особистісному підходах до розуміння людського буття, теоріях діяльності, теоретико-методологічних підходах гуманістичної, зокрема екзистенційної психології та акмеології, постнекласичній методології; системномиследіяльнісному підході; 2) розроблені на основі вказаного теоретико-методологічного доробку, вихідні положення концепції акмеологічного розвитку особистості дозволяють показати

досліджуване явище як процес життєздійснення, спрямований на досягнення довершеного (канонічного) стану акмеорієнтованої зрілості шляхом реалізації «справи життя» на основі смислового психологічного механізму, що системно розгортається як іманентний циклічно-висхідний процес смислотворення – вчинення – смислоосягнення одночасно за акмеологічним та аксіологічним векторами, в результаті чого продукуються ціннісно-смислові новоутворення; 3) об'єктом дослідження визначено феномен акмеорієнтованої зрілої особистості як інтегративно-цілісне утворення людської психіки, що системно організоване на основі вищих життєвих цінностей (аксі-вектор розвитку) та прагнення до саморозвитку як реалізації своєї «справи життя» (акме-вектор розвитку). Справа життя трактується як практична цілісність суб'єктності (самоорганізації) життя людини і її інтегральної здатності до вчинення задля соціального життєздійснення в динамічних умовах сучасного існування та саморозвитку.

2. Методичні засади дослідження розроблено згідно з такими вимогами: пріоритетність практики психологічної допомоги населенню з подальшим осмисленням її процесів та теоретичним обґрунтуванням; рефлексія філософських, загальнонаукових, науково-психологічних та методичних основ дослідження; орієнтація на дослідження людської індивідуальності в соціальному контексті; отримання емпіричних результатів завдяки поєднанню методів нарративного життєопису з використанням статистичного аналізу, стандартизованих методик і розроблених автором діагностичних процедур, прийомів тощо; створення дослідницької вибірки на основі теорії малих непараметричних вибірок у двоступеневий спосіб – «великої», що репрезентує генеральну сукупність (доросле населення України чи мобілізованих військових ЗСУ), та «малої» з тих осіб, хто прагне до акмеологічного саморозвитку.

Операціональну модель емпіричного дослідження акмеологічного розвитку особистості розроблено на основі постнекласичної методології, застосування якої призвело до таких узагальнень.

- Метааналіз результатів емпірико - практичних авторських досліджень різних років показав, що у процесах смислотворення людини існує аксі-вектор її активності до організації власного життя на основі загальнолюдських цінностей, що послідовно реалізується на дорефлексивному, рефлексивному та духовному рівнях її психічної діяльності. Це обґрунтовує наявність аксіологічного принципу як критерію ідентифікації такої психічної діяльності.

- Виявлення завершеності (буттєвості) структури зазначених процесів смислотворення у більш акмеорієнтованих осіб та їхня недовершеність (дефіцитарність) у досліджуваних з менш вираженою акмеорієнтацією особистості свідчить про наявність та специфічність відповідного психологічного механізму як характерного саме для АОЗО. Узагальнений аналіз практики вчинкової активності таких осіб дозволив виділити спільний для них акмеологічний принцип ідентифікації розбудови відповідного акме-вектору їхньої смисложиттєвої динаміки. Він розгортається поетапно в логіці процесів акмеорієнтування, акмування (має дві фази: 1 – «влучання» в екзистенційну

ситуацію, 2 – «утримання» в ній й «ідентифікація» з творчою суспільно значущою діяльністю) та появи новоутворення як об'єктивації розвитку.

- У реальному житті як здійсненні екзистенції структура акмеологічного розвитку особистості передбачає інтеграцію двох виявлених принципів у цілісну акме/аксі-векторну конструкцію. Така інтеграція системно об'єктивує наступний, суб'єктно-вчинковий принцип організації акмеорієнтованої особи у процесах кризової екзистенції («вершинної» активності людини, орієнтованої на інтеграцію соціальної та індивідуальної корисності). Цей принцип виступив основою емпіричного дослідження смислової організації процесів вчинення людини в кризових життєвих умовах війни і миру.

- Аналіз змісту активності українських військових в умовах бойових дій (БД) як реалізації їхньої «справи життя» дозволив виокремити характерну для такого воїна-захисника ціннісно-смилову домінанту (ЦСД) розвитку його особистості, вплив якої зростає з посиленням інтенсивності БД і суттєво не знижується після повернення ветерана війни в мирні умови життя. Виявлений варіант особистісного зростання учасників АТО найбільше проявлявся в зафіксованому в роботі явищі «ціннісно-смилового конфлікту», суть якого проявляється у протиріччі між новим смисловим наповненням життєвих цінностей у ветерана-захисника та «застарілими» смислами таких понять у мирного населення. Назагал дослідження підтвердило наявність акме/аксі-векторної структури акмеологічного розвитку особистості у тих осіб, які найбільш активно і гідно завдяки активізації власної ЦСД долучились до безпосередньої участі у БД.

- Психологічні процеси смислоосягнення досліджувались автором на основі продукування життєвих смислів як наративних новоутворень творчо активних зрілих осіб періоду пізньої дорослості. Аналіз таких матеріалів виявив приклади завершеної цілісності ціннісно-смилової будови акме/аксі-векторної структури розвитку акмеорієнтованих особистостей. Їхній життєвий поступ розгортається за принципом акмесоціалізації як торування індивідуально-своєрідної траєкторії життя з різним ступенем його наповненості соціальним змістом. У результаті узагальненого дослідження вираженої індивідуальності кожної окремої особи вони класифіковані за 4-ма групами. 1) Особи першої групи виділяються прагненням до творення духовного продукту для суспільства, народу, світової культури. Їхні особисті інтереси є другорядними, життєвий шлях виглядає як життя-вчинок, а кризові ситуації особистісного зростання стають індивідуальною нормою життя в ім'я продукування вищих культурних цінностей. 2) Особи другої групи виявились подібними до перших, але з меншим (національним, регіональним) «масштабом» самовираження. Вони більше орієнтовані на життєздійснення «своїм» як «собі» (нації чи своєму народові, власній особі), а потім «іншим», коли йдеться про національні цінності. Їхній життєвий шлях також є життя-вчинок, але з меншою напругою і кризовою подійністю. 3) Представники третьої групи суттєво відрізняються від попередніх, оскільки орієнтовані на розвиток «собі». У психологічно напружених кризових ситуаціях вони можуть ігнорувати

морально-етичні норми. Їхній життєвий шлях розглядається як життя-діяльність, в якій допускається наявність поряд з високоморальними і аморальних вчинків.

4) Особи четвертої групи надають перевагу власним потребам, для них морально-етичні норми є ситуативно залежними і не надто значимими, як правило, вони орієнтовані на розвиток власної особистості лише декларативно.

3. У ході узагальнення цілісного дослідження виявлено емпіричні моделі акмеологічного розвитку особистості в залежності від диференціації переживання нею «масштабності» власної екзистенції функціонування смислового психологічного механізму саморозвитку як «глобально-життєве», «глокально-життєве», «соціально-суб'єктне» та «навчально-контекстне» і вирізняються наступними типологічними характеристиками. Глобально-життєвий тип характеризується розвитком особи упродовж всього життя і розглядається як його цілісне новоутворення, що стає духовним продуктом як модусом культури. Глокально-життєвий тип характеризується активним розвитком людини упродовж певного (глобального) періоду життя як її індивідуальне (локальне) «акме» і розглядається як цілісне новоутворення активності окремої особистості, що теж стає частиною культури як її духовний продукт. Соціально-суб'єктний тип має характеристики розвитку людини як суб'єкта акмесоціалізації певної соціальної спільноти, як соціального суб'єкта, що утворюється під впливом життєвої кризової ситуації. Навчально-контекстний тип характеризує ситуативний розвиток людини, який переважно проявляється у процесах екзистенційного змісту в навчально-модельованих критичних ситуаціях.

4. Досвід емпіричного дослідження на основі аналізу клієнтських запитів та розробленого методичного забезпечення їхнього психологічного супроводу підтвердив існування сенситивних періодів та відповідних життєвих умов у становленні смислового психологічного механізму акмеологічного розвитку особистості з огляду на його складові, обґрунтовані в роботі. Для смислотворення – це періоди юності, ранньої й середньої дорослості та умови освітньо-професійної і громадянсько-політичної соціалізації людини. Для вчинення – це переважно вік дорослості та кризові життєві умови війни і миру. Для смислоосягнення – це передусім вік пізньої дорослості та психологічні умови творчої активності особистості.

5. Здійснене на основі авторських зразків технік смислового аналізу вчиненого емпіричне обґрунтування практики психологічного супроводу акмеологічного розвитку особистості було апробоване в контексті конструювання відповідної психосоціальної технології, яка передбачає психологічну підтримку 1) актуалізації ціннісно-смислової домінанти (ЦСД) клієнтів в ході супроводу їхнього смислотворення, спрямованого на акмеорієнтування; 2) вчинення як способу акмування (свідоме влучання й утримання в екзистенційній ситуації життя та усвідомлення напрямку подальшого розвитку власної особистості на основі ЦСД); 3) смислоосягнення як смислового новоутворення (усвідомлення особою нового, соціально значущого змісту вчиненого). Особливу увагу в здійсненні розробленої

практики приділено особистості психолога. Його професійна діяльність за таких умов потребує радикальної трансформації у спосіб мобілізації власних психічних і духовних ресурсів задля опанування компетенціями акмеопсихолога на основі особистої спроможності вчиняти та готовності переживати особливий стан «екзогенної мудрості».

6. Основою концепції акмеологічного розвитку особистості є розроблена концептуальна модель дослідження АОЗО. У цій моделі сутнісно визначається смисловий психологічний механізм акмеологічного розвитку особистості як іманентний циклічно-висхідний процес: смислотворення – вчинення – смислоосягнення. Базовими конструктами такого смислового механізму є : АОЗО – ідеальний образ (мета) життєздійснення людини; принципи – теоретичне обґрунтування конструювання системи такого життєздійснення; чинники – методи вчинення (вчинкові дії) та практика їх осмислення (смислотворення і смислоосягнення); умови (акме-соціальна екзистенція).

Функціональна система акмеологічного розвитку особистості передбачає таку акме/аксі-векторну структуру: аксі-вектор послідовно описує процес ціннісно-смислового зростання особистості на дорефлексивному, рефлексивному та духовному рівнях; акме-вектор моделює етапи акмеорієнтування, акмування та новоутворення.

Науково-психологічне розуміння розвитку АОЗО здійснюється завдяки розробленим принципам дослідження акмеологічного розвитку особистості: аксіологічний – визначає конструкцію аксі-вектору розвитку людини; акмеологічний – вказує на структуру здійснення вершинного механізму активності АОЗО за етапами акмеорієнтування, акмування та новоутворення; суб'єктно-вчинковий – інтегрує методологічні установки аксіологічного та акмеологічного принципів; принцип акмесоціалізації – вказує на особливості організації життєвого шляху АОЗО, для якої вчинкова діяльність стає нормою життя, а ціннісно-смислові новоутворення розвитку – постійною практикою самоздійснення особистості.

Основними чинниками розвитку АОЗО виступають її екзистенційний досвід та реальна практика вчинення людини в критичних ситуаціях. Психосоціальні умови передбачають виникнення екзистенційних (кризових) ситуацій життя людини (зовнішня умова) та «поля правди» як актуалізація особливого простору спілкування в контексті ціннісно-смислового психотерапевтичного дискурсу (внутрішня умова). Інтеграція зазначених чинників та умов описує довершену (канонічну) модель функціонування акмеорієнтованої зрілої особистості як суб'єкта саморозвитку протягом усього життя.

В цілому констатовано, що в сучасному українському суспільстві виразно демонструються ознаки екзистенційної кризи завдяки активізації ціннісно-смислової доміанти його найбільш активних громадян. З'являється все більше прикладів окремих осіб, здатних до саморозвитку як акмеорієнтування власної зрілої особистості та її подальшої акмесоціалізації у процесах розбудови соціальних стосунків на гуманістичних засадах.

Перспективи подальших досліджень в рамках окресленої теми вбачаємо у розвиткові напряму наукових досліджень з психології дорослої людини в контексті її життєздійснення як життя-вчинку та вдосконалення моделі акмеологічного розвитку особистості.

ОСНОВНІ ОПУБЛІКОВАНІ ПРАЦІ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

а) монографії:

- 1.Ткаченко О. Справа життя: умова розвитку зрілої особистості. Монографія. Київ: ЦП «КОМПРИНТ», 2018. 332 с.
2. Ткаченко А.А. Дело жизни: достижение личностью высшего предназначения. Монография. Изд. 2-е.: LAP LAMBERT Academic Publishing / Германия, 2014. 382 с.
3. Ткаченко А.А. Дело жизни: достижение личностью высшего предназначения. Монография. Кировоград: «Поліграф-Терція», КИРУЭ, 2010. 288 с.
4. Ткаченко А.А. Духовно-природная психотерапия. (Эсхатологический аспект). Личностная и профессиональная элитарность. Кировоград: КОД, 2001. 220 с.

б) навчальні та навчально-методичні посібники:

5. Ткаченко О. Психолог на війні та після... (нарративні матеріали). Навчально-методичний посібник. Київ: ЦП «КОМПРИНТ», 2017. 176 с.
6. Ткаченко О. Тренінг професійної майстерності психологів-консультантів: «справожиттєвий» підхід. Навчальний посібник (експериментальний курс). Кіровоград : КІРУЕ, 2009. 92с.
7. Ткаченко О. Експериментальна психологія: «справожиттєвий» підхід. Навчальний посібник (експериментальний курс). Кіровоград: КІРУЕ, 2009. 88с.

в) статті у наукових фахових виданнях, затверджених МОН України:

8. Ткаченко О.А. Психологічні аспекти розвитку особистості спеціаліста у системі неперервної професійної освіти. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*: Збірник наукових праць. У двох частинах. Ч.1. Київ, 2001. С. 310-314.
9. Ткаченко О. «Діло» та «справа життя» як психологічні категорії. *Психологія і суспільство*. 2005. №1. С.16-27.
10. Ткаченко О. Україна у вимірі психологічної практики «справа життя». *Психологія і суспільство*. 2005. №3. С. 5-23.
11. Ткаченко О. Психологічне дослідження феномена Майдану. *Психологія і суспільство*. 2006. №2. С.19-29.
12. Ткаченко О. Тенденції змін життєвих орієнтацій українського суспільства, обумовлені феноменом «майдану». *Соціальна психологія*. 2006. №3. С. 25-33.
13. Ткаченко О.А. Категорія «справа життя» як ключовий чинник розвитку сучасної психологічної науки та практики. *Збірник наукових праць Інституту ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка*. Т.VII. Вип. 4. Київ, 2006. С. 372-382.
14. Ткаченко О. Розбудова України після «помаранчевої» революції. *Соціальна психологія*. 2007. №1. С. 26-38.

15. Ткаченко О. Взаємодія психолога і священника у форматі теоретико-практичного підходу «справа життя». *Психологія і суспільство*. 2007. №3. С. 103-108.
16. Ткаченко О. «Справожиттєва» особистість. *Соціальна психологія*. №5 (31). 2008. С. 47-61.
17. Ткаченко О.А. Духовне відродження освіти і вище призначення людини. *Соціальна психологія*. 2008. № 2. С.141-150.
18. Ткаченко О. А. Освітня практика в теоретико-методологічному форматі «справа життя» (на прикладі професійної підготовки психологів). *Педагогіка і психологія*. 2008. N 3/4. С. 88-99.
19. Ткаченко О. Суспільство «вищого призначення». *Соціальна психологія*. 2009. №2. С. 102-114.
20. Ткаченко О. Викладач-психолог у форматі «справожиттєвого» підходу. *Соціальна психологія*. 2010. №5. С. 155-167.
21. Ткаченко О.А. Контекстне навчання у форматі «справожиттєвого» підходу як альтернатива традиційної системи професійної освіти. *Горизонти освіти*. 2010. №2. С. 158-164. URL:
http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Go/2010_2/Tkachenko.pdf
22. Ткаченко О. А. Взаємини психолога і священника: «справожиттєва» практика. *Практична психологія та соціальна робота*. 2011. № 4. С. 62-66.
- 23.Ткаченко О.А. Методологічні орієнтири «справожиттєвого» підходу у психології. *Горизонти освіти*. 2011. №3. С. 42-49. URL:
http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Go/2011_3/Tkachen.pdf
24. Ткаченко О.А. Суспільна «справожиттєва» практика. *Практична психологія та соціальна робота*. 2012. № 3. С. 8-13.
25. Ткаченко О.А. Дослідження особистісної реалізації «справи життя». *Горизонти освіти*. 2012. № 2. С. 20-25. URL:
http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Go/2012_2/Tkachenk.pdf
26. Ткаченко О. Процедура семантико - смислового аналізу дослідження розвитку акмеорієнтованої зрілої особистості. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія*. 2019. № 1 (10). С. 95 - 99.

г) статті у наукових періодичних виданнях інших держав та виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз даних:

27. Ткаченко А.А. Социальная морально-этическая терапия: феномен «Майдана». *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Психологічні науки. Херсон, 2017. Випуск 1. Том 1. С. 132-138.
28. Ткаченко О.А. Розвиток феномена Майдану у форматі генетичного дослідження. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Психологічні науки. Херсон, 2017. Випуск 2. Том 2. С. 100-106.
29. Ткаченко О.А. Динаміка морально-психологічного стану та посттравматичного розвитку військовослужбовців у ході антитерористичної операції. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Психологічні науки. Херсон, 2017. Випуск 6. Том 1. С. 118-127.

30. Tkachenko A.A. The influence of the ATO bangles action on personality of military man: post-traumatic development. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, VI (66), Issue: 162, 2018 Maj. P. 81-84.
31. Ткаченко О.А. Методологічні принципи розвитку акме-орієнтованої зрілої особистості. *Психологічний часопис*. Київ, 2019. № 2 (22). С. 148-163. URL: <https://doi.org/10.31108/1.2019.2.22>
32. Ткаченко О.А. Емпіричне обґрунтування концептуальної моделі розвитку акме-орієнтованої зрілої особистості. *Психологічний часопис*. Київ, 2019. Вип. 7. № 5. С. 161-179. URL: <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.7>
33. Ткаченко А. Дискуссия в стиле нарративной терапии «О пропаганде, психологии и «Донбасской» войне в контексте «Деложизненного» похода. *Теория и практика психотерапии*. 3.5, Май 2016. С. 48-57. URL: <http://psychotherapy.ruspsy.net/article.php?post=810>
34. Ткаченко А.А. Эмпирическая концепция психосоциальной технологии духовно-профессионального самоопределения. *Социальная психология XXI столетия*. Ярославль, 2002. Т. 3. С. 186-190.
35. Ткаченко А.А. Духовно-профессиональное самоопределение авиационных специалистов (некоторые концептуальные аспекты на примере пилотов и психологов). *Вестник МНАПЧАК*. 2005. №2 (18). С. 68-75.
36. Ткаченко А.А. «Деложизненный» подход в практике профессиональной подготовки. *Электронный журнал «Знание. Понимание. Умение»*. Педагогика. Психология. 2009. № 2. URL: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/2/Tkachenko/>

д) опубліковані праці апробаційного характеру (тези, матеріали конференцій): 16

ж) опубліковані праці, які додатково відображають результати дисертації: 7

АНОТАЦІЇ

Ткаченко О.А. Психологія акмеологічного розвитку особистості. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 «загальна психологія, історія психології». – Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ, 2021.

Дисертацію присвячено психологічним засадам розвитку акмеорієнтованої зрілої особистості (АОЗО). Здійснено теоретико-методологічний аналіз проблеми прагнення людини до саморозвитку в досягненні свого ідеалу в парадигмі постнекласичної науки, розкрито зміст, структуру, особливості перебігу цього процесу в різні вікові періоди з урахуванням кризових умов соціалізації.

Створено концепцію акмеологічного розвитку особистості, розроблено відповідну концептуальну модель дослідження на основі *сислового психологічного механізму* як іманентного циклічно - висхідного процесу: *смыслотворення – вчинення - смыслоосагнення*. В роботі визначено акме/аксі-

векторну структуру АОЗО як цілісну та складно організовану на відповідних етапах і рівнях систему, а також принципи дослідження її розвитку: *аксіологічний, акмеологічний, суб'єктно-вчинковий та акмесоціалізацій*. Виявлені чинники (*досвід кризової екзистенції та здатність особистості вчиняти*) та умови функціонування такої системи (*кризові ситуації життя, а також створення специфічного поля правди*). Представлено типологію розвитку АОЗО в онтогенезі, презентовану виявленими в ході дослідження *емпіричними моделями глобально-життєвого, глокально-життєвого, соціально-суб'єктного та навчально-контекстного* типів. Запропонована практика психологічної підтримки ціннісно-сислової доміанти розвитку АОЗО і її подальшої *акмесоціалізацій*, що передбачає розробку відповідної психосоціальної технології.

Ключові слова: *акмеологічний розвиток особистості; акмеорієнтована зріла особистість (АОЗО); акме/аксі-векторна структура розвитку АОЗО; смисловий психологічний механізм розвитку АОЗО; ціннісно-сислова доміанта свідомості; принципи дослідження і розвитку АОЗО; процедура семантико-сислового аналізу; типи розвитку зрілої особистості в онтогенезі.*

Ткаченко А.А. Психология акмеологического развития личности. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.01 «общая психология, история психологии». – Институт психологии имени Г. С. Костюка НАПН Украины, Киев, 2021.

Диссертация посвящена психологическим основам развития акмеориентированной зрелой личности (АОЗЛ). Осуществлен теоретико-методологический анализ проблемы стремления человека к саморазвитию в достижении своего идеала в парадигме постнеклассической науки, раскрыто содержание, структура, особенности протекания этого процесса в разные возрастные периоды с учетом кризисных условий социализации.

Создана концепция акмеологического развития личности, разработана соответствующая концептуальная модель на основе *смыслового психологического механизма* как имманентного циклично-восходящего процесса: *смыслотворение – поступление - смыслопостижение*. В работе определены акме/акси-векторная структура АОЗЛ как целостная и сложно организованная на соответствующих этапах и уровнях система, а также принципы исследования ее развития: *аксиоло-гический, акмеологический, субъектно-поступковый, акмесоциализации*. Виявлені фактори (*опыт кризисной экзистенции и способность личности поступать*) и условия функционирования такой системы (*кризисные ситуации жизни, а также создание специфического поля правды как общения в контексте психотерапевтического дискурса*). Предложена типология развития АОЗЛ в онто-генезе в виде выявленных в ходе исследования *эмпирических моделей глобально-жизненного, глокально-жизненного, социально-субъектного и учебно-контекстного* типов. Предложена практика психологической поддержки ценностно-смысловой доминанты развития АОЗЛ с ее последующей

акмесоциализацией, предусматривающей разработку соответствующей психосоциальной технологии.

Ключевые слова: акмеологическое развитие личности; акмеориентированная зрелая личность (АОЗЛ); акме/акси-векторная структура развития АОЗЛ; смысловой психологический механизм развития АОЗЛ; ценностно-смысловая доминанта сознания; принципы исследования и развития АОЗЛ; процедура семантико-смыслового анализа; типы развития зрелой личности в онтогенезе.

Тkachenko, O.A. Psychology of acmeological development of personality. - Manuscript.

A thesis in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Psychology, specialty 19.00.01 «General Psychology, History of Psychology». - G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, 2021.

The thesis presents a theoretical and prolonged empirical study on the development of acme-oriented mature personality (AOMP) in different age periods of self-realization including the basic socialization factors and social conditions (in particular, crisis).

The theoretical substantiation and methodological principles of the study have been developed in the paradigm of post-nonclassical science using the deed and subject-deed approaches, psychological concepts of subjectivity, sense of life, self-actualization, rational humanism, and modal personality as socialization of human psyche, as well as a realization of the «cause of life» as a specific characteristic of individual maturity

The meta-analysis of relevant theoretical developments, empirical research data and practice of psychological support allowed the author to come up with the concept of acmeological development of personality. In line with this concept, the author has developed a conceptual research model, which defines the *sense psychological mechanism* of acmeological development of personality as an immanent cyclical-ascending process: from *sense creations* (spiritual practice) to *deed* (the realization of the created meaning) to *sense comprehension* (revealing of the real socio-cultural sense of the deed as a mode of culture).

The author defines the acme/axi-vector structure of AOMP as a system that is holistic and complex at the appropriate stages and levels, as well as open and dynamic. The author also discusses the *axiological*, *acmeological*, *subject-deed*, and *acme-socialization* principles of research into the AOMP development as well as analyzes the factors (*individual experience in crisis existence* and *ability to deed*) behind and conditions for this system's functioning, as well as the *crisis situations of life* and creation of special atmosphere of openness and dialogue (polylogue) as a kind of «*field of truth*» needed for effective AOMP counseling and/or group work. The author proposes a typology of AOMP development in ontogenesis, which includes *Global-life*, *Glocal-life*, *Educational-contextual*, and *Social-subjective* types.

The proposed conceptual model also considers the features of the modern Ukrainian society, which shows distinct signs of existential crisis because of the activation of the value-conceptual dominant of personality development of the most active citizens and unwillingness of a large part people to accept and support such activity. Instead, today there are more and more individuals capable of self-development as an acmeorientation of their own mature personality and its further acmesocialization in building social relations on humanistic principles. This can be a subject of the author's further research.

Key words: *acmeological development of personality; acmeoriented mature personality (AOMP); acme/axi-vector structure of AOMP development; sense psychological mechanism of AOMP development; value-conceptual dominant of consciousness; principles of AOMP research and development; procedure of semantic-sense analysis; types of a mature personality development in ontogenesis.*